Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш
Министрлер Чөвүлелиниң
органы

1990 чыл
май
26
суббота
№ 121 (14321)

1925 чылда
үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

ЧУРТТУҢ ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫНЫҢ БОЛГАШ БАШКАРТЫНАР РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНЧЕ ШИЛЧИИРИНИҢ КОНЦЕПЦИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязынга Н. И. РЫЖКОВТУҢ илеткели

Хүндүлүг эштер!

Улус-чон моон соңгаар канчаар амыдырап-чурттаарын тодарадыр ужурлуг хемчеглер дугайында ССРЭ-ниң чазаа сөөлгү он чылдарның дургузунда бодунуң ужур-утказының талазы-биле, шынап-ла, шак мындыг берге болгаш онзагай харысалгалыг илеткелди кажан-даа кылып турбаан боор. Ынчангаш бо байдал чүгле силерже, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннеринче эвес, харын бистиң чурттуң бүгү-ле хамаатыларынче көрнүрүн мени хүлээндирип турар-дыр. Чурттуң экономиктиг байдалының болгаш рыноктуң башкартынар экономиказынче шилчииринин концепциязының дугайында чазактың илеткелинде киирип айыткан эң-не берге сорулгалар болгаш шиитпирлээр айтырыгларны совет кижи бүрүзү кулак дашты-биле эрттирбес боор деп бүзүрээр мен. Бистиң ам боттандырар деп турарывыс чаартылгалар дээрге чүгле амгы эвес, харын келир үеде салгалдарның амыдыралының хевир тургузуун база салым-чолун тодарадыр ужурлуг болгай. Шак бо, ажыы-биле чугаалаарга, шиитпирлиг базымче, чурт эде тургустуушкуннуң бүгү 5 чылының дургузунда чайгылыш чокка чоокшулап келген. Бис олче үндезин өскерлиишкиннерин база социализмче бистиң бүгү үзелдеривисти черле дыка бергедээшкинниг эде угаап көргенивисти таварыштыр, демократчыдылга, ажык-чарлыг чорук, өнчү, рынок, тывынгыр чорук дээн ышкаш, шак ындыг билиглерниң утказын эде көөрүн дамчыштыр, ажыл-агыйны башкарар чорударынга кижиниң ролюн база туружун чаа ёзу-биле билип үнелээри болгаш өске-даа хөй-хөй чүүлдерни дамчыштыр бурунгаарлап келген бис. Бистиң хөй-ниитивистиң сеткил-бодалынга чоокка чедир-ле көңгүс турбаан болгаш таарышпас шиитпирлерге келгилээн бис.

Моон алгаш көөрге, сөөлгү айларның дургузунда чазактың кылган ажылы кайы хире нарын, харысалгалыг болгаш күженниишкинниг болганы билдингир боор деп бодай-дыр мен. Ооң алыс түңнели бөгүн чугаалажып көрүп турарывыс илеткелде кирген. Ону чурттуң экономиказын кадыкшыдарының талазы-биле чазактың саналдап киирген программазын деткээн, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизиниң шиитпирлерин күүседири-биле белеткеп кылган.

Съезд болза экономиктиг үндезин реформаны, рынокту хевирлеп тургузарының бүгү-ле чорудуун дүргедедириниң эргежок чугулазын дорт айытканын, ССРЭ-ниң улус депутаттарының чугаалаан саналдарын база шүгүмчүлелдерин ханызы-биле өөренип көөрүн болгаш болдунар-ла арга-биле барымдаалап киирерин ССРЭ чазаанга дааскан турганын сагындырып каайн.

Шак бо ажыл Съезд соонда дораан-на эгелээн чүве. Ооң кол-ла сорулгазы — рынок экономиказынче шилчиири-биле холбашкан Съездиниң чүүлдүг деп көргени чазактың программазын шиитпирлээр ужурлуг бөлүк айтырыглардан үнүп келир тодаргай утказыг болдуруп болур. Программага төп черге ылап-ла ол турган, турар ужурлуг. Ол черле билдингир боор.

Бирээде, рынок болза ажыл-агыйны башкарарының тургустунган системазын үндезини-биле эде тургузарын, бүдүрүлге харылзааларынга шуут чаа өскерлиишкиннерни болгаш алызында баргаш, бистиң бүгү экономикавыстың шынар талазы-биле чаа овур-хевирин тургузарын көрүп турар. Бир-тээ, ажыл-агыйның эрги системазы бодунуң амыдыралчы шинчизин чидирипкен чүве болганда, шиитпирлиг базымны кылыр үе ам келген, чаа чүүлдү соңгаарлатпайн тургузар херек.

Ийиде, экономиктиг амыдыралда шак мындыг үндезин болгаш мындыг хемчээл-биле чорудуп турар эде тургустуушкуннуң бистиң-даа, даштыкының-даа практиказында шуут дөмейлежир чүүлү чок. Тургустунуп келген байдалдар кым-бирниң дуржулгазын бистиң хөй-нити системавысче бирээзин бирээзинче шилчидип алыр арга бербейн турар. Ниитизи-биле даштыкыда бүгү-ле ажыктыг болгаш чыгдынган чүүлдерден чамдыктарын ажыглаары эргежок чугула болза-даа, ажыл-херектиң бүрүн долу чединишкиниге биске барык шуут чаңчыкпааныывыс, а чамдыкта харын көңгүс чаа шиитпирлер херек боор турар.

Үште, бо чоокку үеде-ле бистиң таварыжы бээривис шиитпирлээр айтырыгларывыстың нарын, бергези оларны ажып эртериниң болгу дег оруктарының дугайында аажок-ла хөй янзы санал-бодалдарны ала-чайгаар-ла тургузуп кээри чугаажок.

Концепцияны белеткеп тура, ол бүгүнү өөренип көөр ужурлуг болган бис. Ону ажылдап кылырынга төптүң бүгү-ле экономика органнарын киириштиргилээн, эң-не чугула чүүлдерни үлетпүрнүң болгаш көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының чөвүлел хуралдарынга, материал-техниктиг хандырылга системазының, сан-хөө органнарының, банкылар ажылдакчылары-биле экономист-эртемденнер, эвилелдешкен республикаларның чазактарының баштыңнары-биле сүмележип чугаалашкылаан. Шак бо айтырыгны Президент чөвүлелиниң база Федерация чөвүлелиниң каттышкан хуралдарынга ийи катап чугаалажып көрген чүве.

Шиитпирлээр хөй-хөй айтырыгларга харыыларны тывар дээш катап-катап-ла олче эглип кээр ужурга таварышкылаан, ынчап кээрге, оларның улам чаа-чаа харыылары тыптып, шуут бот-бодунга удурланышкак-даа варианттылары төрүттүнүп кээр турду.

Чамдык таварылгаларда ап болгу дег хөй санныг шиитпирлерден бирээзин чаңгыс үн-биле шилип алыр аргазы-даа чок турганын ажыы-биле чугаалаайн. Мындыг таварылгаларда чазак аңгы-аңгы вариантыларны өөренип көргеш, бис бодап көөрүвүске, аажок тода шиитпирни шилип ап турду. Аңгы-аңгы туруштарны, удурланышкак саналдарны, чамдыкта харын шуут дедир утказыг шиитпирлерни сайгарып көөрүнүң ындыг оруу үндезинниг болгаш ыяк бодамчалыг үзел-бодалды тодарадып алырынга таарымчалыг болгаш черле идегелдиг-дир деп санаар-дыр мен.

Чүгле чаңгыс чүүлдең чайлады сагындырып каар бодай-дыр мен. Ниитилелде боор турар эде тургустуушкун чорудуушкуннарының аңаа-ла эвес шимчээшкининиң байдалдарында чаартылгаларның шилип алган схемазы-биле чайгылыш чокка кезээ шагда чорууру, тургустунуп келген боттуг байдалды тоовазы частырыг боор болур.

Рынок экономиказынче шилчииринин дугайында санал-оналларны белеткеп тура, чуртта экономиктиг байдалды эң-не хынамчалыы-биле сайгарып көрген.

Чурттуң социал-экономиктиг байдалы

Улус ажыл-агыйында таарымча чок чоруктарның ханы чылдагааннарынга доктааганының ажыы чок боор ийин. Олар билдингир, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизинге чазактың илеткелинге тодаргай чугаалажып көрген болгай.

Чүгле чылдың эрткен айларының түңнелдерин чугаалап көрейн. Чамдык участоктарда чогумчалыг элээн бурунгаарлаашкыннар бар-даа болза, экономиктиг байдал ниитизи-биле онза нарын боор артпышааның херечилеп турар, улус ажыл-агыйында ажыл-херектиң байдалын экижидип азы быжыктырып доктаадып ам-даа шыдаваан бис. Ол хамаанчок, таарымча чок дыка хөй чүүлдер шуут харын күштелген. Бо талазы-биле тодаргай сан-медээлерни силерде бар материалдарда киргилээн чүве.

Силерниң кичээнгейиңерни пропорцияның аажок башкаланчаанче база балансылашкак эвес чоруунче угландырар бодай-дыр мен. Олар харын бистиң мурнунда көрбээнивис шак ындыг хемчээл-биле өзүп турар-дыр. Экономиктиг «хачылар» янзылыг чүүл улам тода илереп турар апарган. Дыка хөй он-он чылдарда ниитилел бүдүрүлгезиниң үстүкү хемчээлдери болгаш чурттакчы чоннуң акша орулгалары хары утда аажок дүрген өзүп көвүдеп турда, ооң ажыктыг чоруу бир-ле дугаарында кудулап эгелээниниң дугайында чугаа чоруп турар.

Шак мындыг сан-чурагайларны деннеп көрүңерем. Национал орулга чүгле дөрт айларның дургузунда 1,7 хуу кызырылган, а акша орулгалар 13,4 хуу көвүдээн. Ынчаарга эрткен ийи чылда чурттакчы чоннуң орулгалары 105 млрд рубльге азы 23 хуу өскен. Ол дээрге эрткен чеди чылда эң-не хөй өскениниге барык деңдир. Бодап көөрге, шак ындыг экономикага эки чүүл багай болуп, кризистиг болуушкуннар харын аажок көвүдээн-дир. Бараан саарылгазының аажок улуг өзүлдези болгаш барааннарның дыка хөй хевирлерин бүдүрери көвүдээни безин дузалавайн турар. Хереглел рыногу мурнуку хевээр-ле куруг, экономиканың деңдески эвес чоруу күштелип турар, бараан курлавырларынга акша массаларының боду-биле база боду чокка-даа саарылгаларынга дүүшпези борбактаан хар дег көвүдеп, улгадып-ла турар.

Чурттуң валюта байдалы нарын болуп артпышаан. Эң ылаңгыя сөөлгү айларда ол нарыыдаан. 1990 чылдың планын бадылааның соонда чоннуң аъш-чем хандырылгазы баксырааны-биле холбаштыр даштыкыдан 3 млрд рубль хире түңнүг тарааны болгаш аъш-чем продуктуларын, ооң иштинде 27 млн. тонна тарааны немей садып алырының дугайында чазак чамдык шиитпирлерни хүлээп алыр ужурга таварышканындан база болган.

Байдалды экижидер сорулга-биле чазак даштыкаар сөөртүлгениң немелде курлавырларын болгаш ишкээр сөөртүлгени кызырарының аргаларын дилеп турар. Ону бистиң даштыкы садыглажыкчыларывыстың бүзүрелин катап эгидери-биле кылып турар бис.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели дараазында чүүлдү эң ажыы-биле медеглээри чугула деп санап турар: экономикага бо-ла бүгү чүүлдер улам ыңай хөгжүүр болза, чазак программазы-биле төлевилээн моон соңгааргы чаартылгаларны база силерниң кичээнгейиңерге саналдап киирген башкартынар рынок экономиказынче шилчилгениң концепциязын боттандырары улам-на нарын байдалдарга чоруур апаар. Дыка хөй күзенчиг эвес, ынчалзажок шуутла эргежок чугула шиитпирлерни чоп улам хөөн чок хүлээп көөр апаар.

Чазак бо чылдың планнарының күүселдези дээш харысалганы бодундан чайлатпайн турар деп чүве билдингир, боттарывыстың харылап турар хире-чергевис-биле эргежок чугула хемчеглерни ап турар бис. Ынчалзажок оларның дээштиин амгы тургустунган байдалдарда чедип алыры кончуг берге.

Экономиканы экижидериниң ужур-утказының болгаш ооң кол-кол чүүлдериниң дугайында илеткелге саналдап киирип турар хемчеглерни боттандырарынга ниитилелдиң бүгү күштерин каттыштырарының эң-не эргежок чугулазын онзагайлап демдеглээнин сагындырайн. Аңаа бис төпке-даа, чер-черге-даа шалыпкын болгаш боттуг хемчеглерни алырынга идегеп турган бис.

Ынчаарга ам бүгү чүве кандыг болганын дорту-биле айтыр болза, чөпшээрежир боор силер, чүве бүтпээн. А эки талалыг чылыышкын чокта улус ажыл-агыйының эргелеп башкарылгазының деңнелиниң чавызааны шуут илден. Маңаа ажыл-агыйжы сагылга-чурумнуң, ылаңгыя күрүне чагыгларының база керээлиг хүлээлгелерниң күүселдезиниң кудулааның немей айтыр апаар.

Бүдүрүлгелерниң планнарын кудуладырының айтырыы база элээн чидигленген. Оларның хүлээп алганы бүдүрүлге программаларын түңнеп тура, ниитизи-биле чуртта национал продуктунуң ниити хемчээли ССРЭ-ниң Дээди Совединге бадылаттынганындан 12 млрд рубльге эвээш хирере болурун эскерип көрүп болур. Херек кырында алыр болза, чурт бүдүрүлгелериниң кудулаткан планнары-биле чурттаар, а чедип алыр деп көрдүнгени аңгы турган болгай. Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрериниң талазы-биле планнар аайы-биле херектиң байдалы эң-не таарымча чок. Боттарынар бодап көрүңер: бүдүрүлгелерниң боттарының хүлээп алганы бүдүрүлге планнары күрүне планында көрдүнгенинден 27 млрд рубльге эвээш. Ооң 80 ажыг хуузу республика чагыргалыг бүдүрүлгелерге хамаарыжыр.

Экономика биле политика тудуш холбаалыг. Улус ажыл-агыйының сөөлгү айларда хөгжүлдезиниң түңнелдери ону бадыткап турар — экономикага политиктиг тендиңнээш чорук улуг күштүг салдарны чедирип турар. Националдар аразында чөрүлдээлериниң, забастовкаларының, төпке ыяап күүседир кылдыр салып турар негелделериниң күштелгениниң, чарылдырыкчы чүткүлдерниң өөскээниниң уржуу-биле чурт илдең көстүп турар чидириглерге таваржып келген.

Эрткен дөрт айда ооң мурнунда чылдың чогуур үези-биле деңнээрге, үлетпүр продукциязын бүдүрүп үндүрери Азербайджан ССР-де — 18 хуу, Армян ССР-де — 9 хуу, Грузин ССР-де—8 хуу кызырылган. Ол республикаларның чүгле үлетпүр бүдүрүлгелери керээлиг хүлээлгелер ёзугаар 868 млн. рубльге продукцияны чедир бербээн, азы чуртта чедир бердинмээн продукцияның 28 хуузу-дур. Таджик ССР-де үлетпүр бүдүрүлгези барык 4 хуу кызырылган. Прибалтика республикаларында продукция бүдүрүп үндүрери база кызырылган.

Чыл эгезиниң дөрт айларының дургузунда националдар аразында чөрүлдээлерниң база забастовкаларның уржуу-биле ажыл шагының чидирии 9,5 млн. кижи-хүн болган, а эрткен чылда ниитизи-биле ол чылдагааннардан 7 млн. кижи-хүн үстүнгеен болгай.

Экономиктиг байдалды янзы-бүрү хевирниң иштики моондактары база экижитпейн турар. Оларны девискээрлер, республикалар аразында тургустунган харылзааларга кара өжегээр тургузуп турар. Чүгле хереглел рыногунда эвес, а бүдүрүлге адырларында балансылашкак эвес чоруктар база улуг моондак боор илереп турар. Бүдүрүлгелерниң агар санында акша түңнери көвүдеп, а материалдыг курлавырлар херек кырында өспейн турда, ооң аңгы чүнү манаар боор. Рубльдиң үнезиниң кудулааны бүдүрүлгелер аразында бараан-биле солчулганың хөгжүлдезинге чедирген, бөдүүн хевирже — солчулгалыг садыглажылгаже эглиишкин илереп келген.

Барааннар хуваалдазының таарымча чок хевирлери калбак нептереп турар. Чижээ, бүдүрүлгелерге садыглаашкын магазиннерниң делгиирлериниң курутлаарынга улуг салдарлыг.

Элдептиг болуп турар база бир болуушкунну кичээнгейге албайн барып болбас мен. Күш-ажылчы коллективтерниң, чер-чер органнарының эргелерин бис калбартып турар бис. Бот-тускайлаң чорук өскен тудум, өскээртен хамаарылга чок болуру база өзер ышкаш. А херек кырында шуут сыр дедир, төпке негелделер болгаш чаргымаргы көшке ышкаш диргелип-ле турар. Бүдүрүлгелер, девискээрлер, харын-даа бүдүн адырлар чазакка социал айтырыгларны соңгаарладыышкын чок шиитпирлээрин, курлавырлар бээриниң, немелде капитал салыышкыннар тускайлаарының негелделерин ыйыдып турар.

Ындында-ла ону маргыш чокка күүседир дээр хевирге, забастовка кылырының кыжаныы-биле салыры чурумчуп орар. Хүндең хүнче чазактың столунуң кырынга ындыг янзылыг негелделер урдунуп-ла турар чүве болза, чазак черле бичии-даа дээштиг ажылдап шыдаар чүве бе деп айтырыг тургустунар. Чурттуң аргаларын боттуг үнелеп көөр дугайында бистиң кандыг-даа чергелиг кыйгырыгларывысты каргысчывышкын, чоннуң хүн бүрүдеги негелделеринге база хереглелдеринге уткуштур чоруур хөөн чогу кылдыр хүлээп көрдүнер-дир. Забастовка дээрге эң кыдыкы хемчег деп санаар мен. Ынчалзажок чамдык кижилер чүвениң кыдыг-кызыгаарын безин ылгап билбестей берген хирелиг: забастовкалар дугайында хоойлуну безин барык чер болганда тоовайн турар-дыр.

ССРЭ-ниң Дээди Соведи бүгү ажылчы чонга забастовкалар эрттиреринден ойталаарынче, тургустунуп келген чөрүлдээлерни шиитпирлээриниң өске аргаларын дилеп тыварынче, кыдыкы хемчеглерни ажыглавазынче, а шынап-ла, ооң аңгы аргазы чок апаар чүве болза, күштүг боор турар хоойлужудулганы хажык чок сагыырынче кыйгырыг үндүрери чазак негелделиг дилеп тур.

Эштер! Чуртта чидиг социал айтырыгларның кайы хире хейүн бис шуптувус билир бис. Оларны эң-не шалыпкын шиитпирлээр дээр күзелдиг кым билбес боор! Бир эвес бистиң улус ажыл-агыйывыс дээштиг ажылдап турган болза, бис дыка хөй чүүлдерни кылып шыдаптар турган бис дээрзинге маргылдаа чок. Ынчалзажок күзелдер күзелдер боор артар, херек кырында байдалдан чайлай албас бис. Санап көрдүнгени мындыг: саналдап киирип турар социал хемчеглерни боттандырарынга чоокку беш чылда төпчүткен акша-херенгилерден чарыгдалдарга 117 млрд. рубль негеттинер. Херек кырында аргаларывыс кандыг болуп турарыл — оларны Дээди Совет үнелеп көрген болгаш ол сорулгаларга чарыгдалдарны бо чылда 13,4 млрд. рубльге бадылаан. Өскээр чугаалаарга, ол программаны долузу-биле күүседиринге биске барык 10 чыл негеттинер.

Бир эвес төпчүткен үнер дестерниң күзели-биле боттандырар ындыг чергелиг программаларны шүгүмчүлекчи ёзу-биле сайгарып көөр чүве болза, чайгаар-ла мындыг айтырыг тургустунар: эрткен үениң частырыгларын база катап катаптап эгелей бербээн бис бе? Оларның ужур-утказы эмин эрттир эшкедедиринде, экономиканың боттуг аргаларын херекке албас чорук боор турары билдингир. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бис чээли-биле чурттаар чайчылдан адырлып шыдавайн турар-дыр бис.

Адактың сөөлүнде база бир чүүл. Күш-ажыл, керээ, сан-хөө сагылга-чурумунуң кудулааны, кады демнежикчилериниң эрге-ажыктарын херекке албазы — улус ажыл-агыйының балансылашкак эвес чоруун улам нарыыдадып турар дыка улуг чергелиг чылдагааннар ол. Экономика митинг демократиязының байдалында чорумчалыг ажылдап база хөгжүп шыдавас. Ыңда бодунга херектиг дүрүмнер бар болгай, ол тодаргай болгаш хажык чок, кам-хайыра чок болурун, удуртукчунуң эң бедик харысалгазын кажан-кезээде негээр. Мону барымдаалааш, чогуур хоойлуну эң шалыпкын хүлээп алырын Дээди Советтен дилеп турар бис.

Үстүнде чугаалаан чүүлдерни түңней мону база катап медеглексеп тур мен: ССРЭ-ниң чазаа ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бадылааны планның күүселдези дээш бүгү болдунар хемчеглерни ап чорудар, экономиканың быжыг туруштуг чоруунче чүткүдер.

Ооң-биле чергелештир улус ажыл-агыйында таарымча чок байдалдың ханы чылдагааннарын чайладырынга ол чедишпес деп чүве шуут илдең. Ону кризистен уштуп алыр, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин шапкынчыдар, совет кижилерниң амыдыралының боттуг экижиишкинин чедип алыр дизе, башкартынар рынок экономиказынче шиитпирлиг шилчиири эргежок чугула.

Башкартынар экономикаже шилчилгениң ниити чүүлдери болгаш тыптып болгу дег уржуктары

Эштер!

Директива-шиитпирлекчи системага удурланыштыр тургустунган ажыл-агыйны чорударының принципиалдыг аңгы модели болур рынокче шилчилгениң эргежок чугулазының дугайында түңнелди 1987 чылда-ла үндүрген турган. Чазактың экономиканы экижидериниң талазы-биле программазында болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизиниң шиитпирлеринде ол дугайында тодаргай айыткан.

Ындыг туруштуң удурланыкчылары база бар дээрзи силерге база билдингир. Ажыглап болгу дег аргаларны чазак эң кичээнгейлиг сайгарган дээрзин чугаалаар ужурлуг мен. «Ынчаар бе», «мынчаар бе» деп катап-катап деңзилеп көрбүшаан, бистер «каалама» аргада перспективалар, тодаргайлаарга, эрги аргаларже эргилде шуут чок дээрзин көрүп турар бис. Шилчилге чаңгыс: рынокче бурунгаарлаар херек.

Ону канчаар кылырыл деп кол айтырыг кичээнгейниң төвүнде тургустунган. Бүдүрүлгениң көдүрлүүшкүнүн болгаш ооң ажыктыын бедидерниң эң кыска хуусаада хандырарын чаа ажыл-агый системазынга үндезилеп, шилчилгениң үе-чадазын эң-не чиңги-биле эртер кылдыр ону ынчаар кылыр херек. Эң берге чүве чул дээрге, рынок харылзааларынче шилчип тура, ажыл-агый харылзааларының тургузуун үревези, чонну таарымча чок уржуктардан камгалаары болур, ындыг уржуктар ыяап туруп келир. ону баш удур билир ужурлуг бис.

Ниитизи-биле сорулга мындыг-дыр. Нарының талазы-биле деңнээр чүве чок-даа, чаңгыс аай шиитпир үндүрери берге-даа сорулга-дыр. Биске база ындыг үе онаашкан-дыр ийин: бөгүнгү амыдыралда бөдүүн шиитпирлер чок.

Рынок механизми ажыктыг ажылдазын, бистиң идегеп турарывыс түңнелдерни көргүссүн дээш баш удур хөй-ле чүүлдерни кылыр херек. Башкартынар рынокче шилчилгеге кандыг байдалдар тургустунган болур ужурлугул? Ооң харыызын кысказы-биле мынчаар тодарадып болур.

Бирээде. Бүдүрүлгелерниң хостуг бараан бүдүрүкчүлери болур кылдыр боттуг бот-тускайлаң чорукту болгаш экономиктиг харысалганы хандырары эргежок чугула. Өнчүге чаа хамаарылгаларга болгаш оларга таарыжыр инициативага база тывынгыр чорукка даянмышаан, ону чедип ап болур, ол дээш бис үр-даа болза, чедиишкинниг демисежип келген бис.

Ийиде. Негелдениң болгаш саналдарның өскерлиишкиннерин дораан иле тыртып ап турар өртек доктаалгазының механизми эргежок чугула. Амгы үеде бисте өртектерни төпчүдүп тургузарының боттуг экономиктиг дүрүмнерге дүүшпес системазы бар болгай, ол система ажыктыг чорукту болгаш рынокту долдурары дээш эвес, а элдептиг — чарыгдалдарның өзүлдезинге идиг бээр болгай.

Үште. Конкуренция (кагжыр чорук) агаар дег чугула, ол чорук чарыгдалдарны болгаш өртектерни кызырарынче албадаар, хереглекчилерниң негелдезин хандырарынга идиг бээр болгаш продукция бүдүрүкчүзүн техниктиг чаа чүүлдерни дилеп тывар кылдыр угландырар. Мөөннежилгеже хөй чыл дургузунда угланып келгенивистиң болгаш кызыы специализацияның түңнелинде бүдүрүлгениң дыка чыгдынган структуразын ам ажыглап турар бис, ол чорук кагжыр кандыг-даа арганы болдурбайн турар.

Ооң ыңай. Улус ажыл-агыйының үндезиннериниң үндезини —бүдүрүлгениң структуразы— ол төлеп шыдаар негелдеге дүгжүр ужурлуг болгаш ооң хензиг-даа өскерилгезин дүрген эскерер ужурлуг. Бөгүн бис бүдүрүлгени бүдүрүлге дээш тудуп турар бис: одаар чүүлдү, металлды, чиг эттиң болгаш материалдарның өске-даа хевирлерин дыка хөйнү бүдүрүп турар бис, ооң соонда оларны болбаазырадылга үлетпүрүнге кайы хамаанчок ажыглап, сөөртүп тургаш, чидириглер болдуруп, оваалаңдыр төп, өрттедип турар бис, а херек кырында хереглел барааннары болгаш ачы-дуза чедишпейн турар. Ооң түңнелинде улус ажыл-агыйы инфляцияның ыйыдыышкынынга доктаамал таваржып турар, чүге дээрге ындыг байдалдарда чоннуң орулгаларын оларның бараан-биле хандырылгазын деңнештирери белен эвес.

База бир чүүл. Экономиканың идегелдиг материал-сан-хөө балансылашкаан, туруштуг акша системазын рынок негеп турар. Бисте күрүне бюджединиң көскүзү-биле чедишпейн турары илдең болгаш аңаа удур тургустунган бараан курлавырларындан акша массазы оранчок ажып турар.

Рынок экономиказының үезинде чоннуң социал деткимчезиниң ажыктыг системазы, ылаңгыя бо эргилделиг үе-чадада, амыдыралдың негелделери боттуг болгаш дүрген өскерлип турда, биске аажок эргежок чугула дээрзин чаңгыс эвес удаа чугаалап келген мен. Хамыктың мурнунда өртек өзүлдезинден, түр ажыл чок чоруктан, инфляциядан камгалавырының хевирлериниң болгаш аргаларының дугайын чугаалап турарым ол. Бо айтырыгларже чазак улуг кичээнгейни угландырып турар.

Адак соонда, башкартынар рынок экономиказы идегелдиг эрге-хоойлу камгалалын манап турар. Бир эвес күрүне эрге-чагыргазы бодунуң ажыл-чорудулгазынга хөй талалыг эргежок чугула хоойлуларга болгаш нормативтиг өске-даа актыларга даянып турар болза, чүгле ынчан башкарыкчы хүлээлгезин чогумчалыг күүседип шыдаар. Хоойлуларга эң хүндүткелдиг хамаарылганың байдалы ниитилелге чугула херек болуп турар, ол чорук амгы үеде бисте четпейн турар.

Амгы үеде, кол сорулгалар тодараттынганда, оларны херек кырында канчаар хандырарыл, кандыг үе-чадаларны дамчыштыр база кандыг чурум ёзугаар чоруурул деп айтырыг тургустунуп турар.

Рынокту тургузарының аңгы-аңгы оруктарын чазак өөренип көрген. Маңаа база-ла чидиг дискуссиялар, аңгы-аңгы бодалдарның, саналдарның болгаш туруштарның үскүлежиишкини болуп турган.

Чижээлээрге, чамдык экономистер бүгү өртектерни дораан хостуг болдурбушаан, ажыл-чорудулганы бүрүн, хостуг болдурар деп санал киирип турарлар. Бир эвес дараазында бөдүүн чүүлдү биликсевес болза, ооң-биле чөпшээрежип болур: бүдүрүлгениң амгы бисте структуразы болгаш акша ажыл-агыйының байдалы мындыг турда, бүгү өртектер хемчээл чок өзе бээр. Ынчаарга аңаа улаштыр ажыл төлевирин болгаш өске-даа акша орулгаларын өстүрери албан апаар. Бо таварылгада гиперинфляция эгелээр ышкажыл, ол чорук бүдүрүлгеге болгаш мөөннежилгеге идиг бээр туржук, харын-даа ону сандарадыр апаар-дыр-ла. Структурлуг эде тургустунуушкун сандарааарының кырынга келир. Ындыг чүве болу бээринге шуут белен эвес кижилер улуг бергелерге таваржыр. Ооң кадында күрүне база оларга дузалап шыдавайн баар, чүге дээрге ындыг байдалда инфляция чорудулгаларын доктаадыры болдунмайн баар. Ынчангаш ол саналды хүлээп албаан бис.

Башкартынмас инфляцияны болдурбайн барып болур деп биске удурланып турар. Болбайн канчаар. Сорулга ийи кол орук-биле шиитпирлеттинер болгай. Бирээзинде акша массазын кызыгаарлаарынче азы ону бараан рыногундан чайладырынче угланган сан-хөө-экономика хемчеглери киирип турар.

Ийиги орук — доктаамал өртекти күш-биле тударынга азы күрүнениң ону таагыштырарынга үндезилеттинген административтиг орук-тур. Бо таварылгада бүдүрүлгелерге продукцияның бүгү хемчээлинге күрүнениң албан күүселир чагыгларын чедирер чорук, ону төпчүткен арга-биле хуваары база ол хевээр артып калыр.

Бо аргаларның кайызын-даа ажыглаарга, чедер болгаш четпес чүүлдер бар. Сан-хөө-экономика хемчеглериниң чогумчалыг талазы чул дээрге, рынокту хевирлеп тургузарынга болгаш экономиканы кыска хуусаада көдүреринге элээн таарымчалыг байдалдарны тургузуп турары болур. Оларны, ылаңгыя бирги үе-чадада, дыка шыңгыы тудар херек — чүгле ынчан чогумчалыг ажык чедип алдынар. Ынчалза-даа оларның уржуктары кижилерге дыка аар болур. Бодап көрүңер даан: акша-херенгиниң массазын дүрген кызырарга, продукция сайгарылгазын аажок нарыыдадыр, а ооң түңнелинде дыка хөй бүдүрүлгелерни хоозурадыр, кыска хуусаа дургузунда дыка хөй ажылдакчыларны ажыл чок арттырып каар, оларны ажылга киирер арга чок болу бээр. Тудугларның дыка хөй кезиин соксадыр ужурга база таваржыр. Хөй-хөй ажыл-агыйларның харылзаа чогунуң түңнелинде бүдүрүүшкүннүң дыка кудулаарын манаар апаар, ындыг болганда барааннар хереглелиниң деңнели база чавызаар. Бо таварылгада чонну социал талазы-биле деткиири ол бүгү сан-хөө кызыгаарлаашкынының ужурундан чогуур деңнелге магадылаттынмайн барып болур.

Ол арганы амгы үеде албадаашкын байдалы деп адап турар чүүлге чоок болурга, ону таарышпас деп санадывыс.

Өртектерге күрүне контролюн тургузарының, тодаргайлаарга, бүдүрүүшкүннү административтиг арга-биле чурумчуду тургузуп, продукцияның кезиин хуваарының методу-биле акшаның ажык, үне чокталыышкынын чиңги-биле элээн доктаадып болур. Ынчалзажок административтиг хемчеглерни калбак хемчээлдиг-биле ажыглаары улус ажыл-агыйының материал-техника талазы-биле балансылаттынарын чедип алыр болгаш чедишпес чорукту узуткаар арга бербес дээрзин база бодап көөр херек. Оларның кол четпес чүүлү—ол дээрге бараан-акша харылзааларының кавызын шыңгыы кызыгаарлаары-дыр. Ооң түңнелинде рыноктуң тургустунары болгаш экономиканың кризистиг байдалдан үнери дыка узамдыгар.

Ооң-биле холбаштыр силерниң кичээнгейиңерни база бир байдалче — үе факторунче онза угландырыксаан ийик мен. Шапкын өскерилгелер болган турарын бис бүгүде күзээр ийик бис. Ынчалзажок өнчүнүң болгаш тывынгыр чоруктуң янзы-бүрү хевирлерин хөгжүдери, бүдүрүлгениң структуразын эде тургузары, алырлар аразынга күш-ажылдың курлавырларын катап хуваары, өскерлип турар байдалдар үезинде күш-ажылга болгаш амыдыралга кижилерниң чаңчыгары ала-чайгаар болур темпилиг, ынчангаш оларны хемчээлинден ажыр хөөктүрери сарыылдыг эвес болур ийик. Бо таварылгада чидириглер түңнелден барык ажа бээр чадавас. А далаш чоруктуң хайын кончуг эки билир бис, азы ол дээш бистиң чуртувустуң улустары эң берге байдалга чаңгыс удаа эвес таварышкан. Бистиң мурнувуста турар сорулгаларны болгаш оларны шиитпирлээриниң болгу дег оруктарын херек кырында байдалды барымдаалап үнелеп көөрү чугула деп бодаар-дыр мен.

Ол бүгү бодалдарны барымдаалап көргеш, сан-хөө-экономиктиг болгаш административтиг методтарны дүүштүрер арганы башкартынар рынок экономиказынче шилчииринин эң таарымчалыг янзызы деп чазак санап турар. Мында херектиң алыс ужуру чүлел дизе, күрүнениң экономикаже күш-биле дорт салдар чедирериниң шинээн чайгылыш чок, чоорту кудуладыры болгаш рынок харылзааларының кавызын калбартыры болур. Чүгле ындыг арга-биле акшаның үне чокталыышкынын контрольдан даштыкаар үндүрбейн, бүдүрүүшкүннүң дыка кудулаашкынын база чоннуң амыдыралының деңнелиниң кудулап бадарын болдурбайн барып болур.

Материал-сан-хөөнүң балансылаттынарын шиитпирлии-биле экижидеринден, акша массазын кызыгаарлаарындан, рубльдиң быжыглаарындан эгелээр херек. Ол дээрге бурунгаар улам ыңай шимчээшкиниң кол негелделери-дир. Үндүрүг системазынга банк хуузунуң ставказын бедидеринге болгаш өртек тургузарының реформазынга бюджет дефицидин улуг хемчээлге кызырарының эргежок чугулазы ооң хамааржып үнүп келир.

Ол бүгүнү боттандырарынга быжыг туруштуг чорукту көргүзери чугула. Экономиканың ыяк быжырымчалыг болур чоруун хөй-хөй кижилер ам-даа шиңгээдип албазы. Чазактан хөй-ле чиигелделер база дузаламчы чедип алыр болгаш ооң-биле кады эвээш үндүрүг тыртарынче ону албадаар дээн күзелин чамдык кижилер маадырлыг чорук кылдыр хензиг-ле санавайн турар болгай. Ынчалзажок халас нежик турбас. Социал төлеглер болгаш чиигелделер көвей болган тудум, күрбюджеттен инвестиция улам улуг болур, ооң заралзы-биле үндүрүг база улгадыр.

Олардан хамаарышпас чылдагааннардан когарап болур бүдүрүлгелерге баштайгы дээрезинде дузалаары эргежок чугула дээрзин билип турар бис. Кижилерниң социал талазы-биле камгалалдыг чоруу база чогуур деңнелге турар ужурлуг. Ынчалзажок ол хемчеглерниң четпес талалары база бар: дузаламчының хемчээлин улгаттырып тургаш, материал-сан-хөөнүң балансылаттынарын дүрген чедип ап болур арганы ооң-биле аткаар тыртар бис. Ындыг болганда, ооң өйүнде хемчээлин дилээр херек. Продукцияның чугула чамдык хевирлеринге күрүнениң быжыг өртектерин арттырарын баштай көөр херек. Мурнундагы хемчээлден эвээш-даа болза, күрүне чагыгларын киириштирер, продукция дужаалдаларын чурумчудар апаар. Балансылыг болур чоруктуң экижириниң болгаш

(Уламчызы 2-ги арында).

Телекөрүкчүлерниң кичээнгейинге

Республикада национал харылзааларының чугула айтырыгларының талазы-биле СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин-биле интервьюну телевидениениң ийиги программазынга бөгүн, май 26-да, 20.15 шакта дамчыдар.

ЧУРТТУҢ ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫНЫҢ БОЛГАШ БАШКАРТЫНАР РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНЧЕ ШИЛЧИИРИНИҢ КОНЦЕПЦИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

рынок харылзааларының хөгжүүрүнүң хире-шаа-биле ол кызыгаарлаашкыннар чоорту кызырлыр.

Башкартынар рынокче шилчииириниң чазактың саналдап турар аргазының кол негелделери мындыг-дыр.

Бо чылдың төнчүзүнге чедир уламчылаар белеткел үе-чадазында рынок экономиказының эрге-хоойлу үндезиннерин тургузар талазы-биле ажылды, эргежок чугула хоойлужудулга актыларының хүлээп алырын болгаш күштүг болдуруп киирерин доозары көрдүнүп турар. Өртек тургузарының реформазын белеткээр, чоннуң социал талазы-биле деткииириниң системазын боттандырары-биле холбашкан методиктиг болгаш организастыг бүгү-ле айтырыгларны шиитпирлээр херек.

Дараазында үе-чадада (1991-1992 чылдар) рынокче улуг базымны илергейлээр бөлүк хемчеглерни боттандырары көрдүнүп турар. Ол хемчеглерниң аразында — өртек тургузарының реформазы, социал деткимче болгаш үндүрүг онаарының системаларын боттандырып киирери, чээли реформазы бар. Рынок харылзааларын хөгжүдеринге чугула магадылалдарны олар тургузар ужурлуг.

Сан-хөө-чээли политиказын боттандырары-биле чергелештир өнчүнүң хөй янзы хевирлериниң хөгжүлдези, тывынгыр чорукту деткиири, бүдүрүлге структуразында экижиишкиннер ол үе-чадада-ла хереглел рыногунга байдалды шиитпирлии-биле экижиткен турар ужурлуг.

Рынок харылзааларының интенсивтиг хөгжүлдезиниң үе-чадазы (1993—1995 чылдар) болза административтиг кызыгаарлаашкыннарны эвээжедири-биле, конкуренцияның, ооң иштинде идепкейлиг антимонополистиг политиканың күштелири-биле тодараттынар. Рынок механизми экономиктиг идиг бериишкиннерин быжыглаарынга болгаш ажыл-агыйжы харылзааларның чаа, эң ажыктыг структуразын тургузарынга дузалавышаан, түңнелинде кээп ол шуудап эгелээр. А ол дээрге экономиканы хөгжүдеринге болгаш ооң кризистен үнеринге боттуг, сарыылдыг байдалды тургузар дээни ол-дур.

Саналдап турарывыс арга-вариантыга шилчилге үези база амыр эвес болур дээрзин ажыы-биле чугаалаар ужурлуг. Ылаңгыя баштайгы ийи чылда бүдүрүүшкүннүң элээн кудулаашкыны, капитал салыышкыннарның хемчээлиниң дыка кызырлыышкыны чайлаш чок болур дээрзин санаашкыннар көргүзүп турар. Ынчалзажок хереглел барааннарын бүдүрериниң болгаш чуртталга тудуунуң темпизиниң өзүлдези ол таварылгада хевээр артар. 1992 чылда материал-сан-хөөнүң балансылаттынары чедип алдынган туруп болуру магат чок. 1993 чылдан эгелеп экономиканы хөгжүдеринге болгаш ажылчы чоннуң чаагай чоруун экижидеринге байдалдар тургустунуп эгелээр.

Башкартынар рынок экономиказынче шилчилгениң үндезин чамдык айтырыгларынга доктаарын болгаш оларны шиитпирлээриниң кол угланыышкыннарының талазы-биле чазактың туружун тайылбырлаарын ам чөпшээреп көрүңер.

Өртек тургузарының реформазы

Эштер! Сан-хөө-чээли политиказын эң-не кадыг чурум-биле чорутпас болза, башкартынар рынок экономиказынче шилчилге болдунмас деп демдеглээн болгай. Административтиг салдар чедирииишкиниң методтары суларааан тудум, чогум-на сан-хөө болгаш чээли быралары күрүнениң холунга кирип, экономиктиг амыдыралды башкарарының, саарылгага акша массазының үндезин чок өзүлдезин кызыгаарлаарының, акшаның хевертен үне чокталы бээрин болдурбазының идегелдиг чепсээ болу бээр.

Сан-хөөнүң болгаш акша саарылгазының амгы үеде байдалы, оларның сандарап доралтааны — рынокче шилчилгеге шаптыктап турар эң шыңгыы доктарларның бирээзи. Бо талазы-биле экижиишкиннерни чедип алгбышаан, күрүнениң эрткен үш беш чылдарда доктаамал улгадып келген орулгаларының болгаш чарыгдалдарының аразында ылгалды алдынып турар хемчеглерниң күсели-биле бир-ле дугаар 1990 чылда кызырарын чазак көрүп турар.

Ынчалзажок сан-хөө-чээли харылзааларын ханызы-биле эде чаартпайн, чарыгдалдарны камнаар болгаш орулгаларны көвүдедир талазы-биле чүгле ындыг онаалдаларга даянып алырга, долу чедиишкин чедип алдынмас деп чүве ам билдингир апарган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы болгаш аңаа чугаалажып көөрүнүң кырында турар хоойлулар, а ол ышкаш чазактың белеткеп кылганы чамдык чаа төлевилелдери, бистиң бодап турарывыс-биле алырга, рынок хевириниң негелделеринге дүгжүп турар сан-хөө-чээли политиказын боттандырарынга эрге-хоойлулуг идегелдиг магадылалдарны тургузуп турар.

Бүдүрүлгелерге үндүрүг онаарының дугайында ам ажылдап кылдынып турар хоойлу төлевилелиниң сайгарылгазы-биле бистер улуг идегелди холбаштырып турар бис. Бүдүрүлгелерге хуваап берип турганывыс хууда нормативтерден бистерниң ам чайлай бергенивис маңаа принциптиг чугула болуп турар. Ол чүнүң-биле доозулган ийик — билдингир ышкажыгай. Бир талазында, багай ажылдап турганнарның ажыл-ишчи эвес чоруу чажыртынып турган, өске талазында, эки ажылдап билир кижилерге материалдыг деткимче болур-чогууру-биле көргүстүнмейн барган. Арыг орулга дээш чаңгыс аай үндүрүг төлевирин киргени-биле холбаштыр бүгү чүүл дең үнелиг байдалга турар апаар. Күрүне болунуң ээлчээнде үндүрүг чигелделерин ажыглавышаан, мурнады боттандырарының угланыышкыннарынга бүдүрүлгечи болгаш социал хөгжүлдениң инвестицияларын бүдүрүлгелер боттуу-биле чорудуп шыдаар.

Оон аңгыда үндүрүг таарыштырылгазының системазы акша-хөреңгини колдуунда болу мөөңнеп, чыып ап турар болгаш ооң түңнелдери-биле күш-ажыл төлевирин дүүштүрүп турар бүдүрүлгелерни шаңнап-мактаар арганы берип турар.

База бир чугула чүүл. Бөгүн, кажан хөй-хөй догматиктиг доскут бодалдарны бүрүү шаапканывыста, бистиң экономикавыста монополисчи болушкуннар дугайында бодалдан бисче ам хемниг эвес ышкаш сагындырып турар. Олар бөгүн экономиканы чогумчалыг хөгжүдер арганы бербейн турар, ынчалза-даа олар даарта ону хөгжүдеринге ийи дакпыр шаптыктыг апаар. Бир эвес дүүштүрүлгелиг хемчеглерни хүлээп албайн чыткаш, рынокче шилчиирин оралдажы бээр болзуувусса, ам туруп турар монополисчи тургузугнуң үезинде ол өртек өзүлдезин болгаш инфляцияны дораан-на болдура бээр, ол чокта-ла ниитилелде социал дүшкүүрлүг чорук улам күштелир. Немелде арыг орулгага үндүрүг көрдүнгени турарын чаа үндүрүг системазынга киирерин чазак негеп турар. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, баштайгы үе-чадада орулгалыг болурунуң эң ындыкы деңнелин үжен хуу-биле, а көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге — дөртен хуу-биле кызыгаарлаары чогумчалыг болуп турар.

ССРЭ-ниң бюджеди-биле эвилелдешкен республикаларның бюджеттериниң, а сөөлгүлериниң — автономнуг республикаларның болгаш чер-черлериниң бюджеттери-биле аразында харылзааларынга аңгы доктаап көрейн. Чаа хоойлужудулга ында принциптиг өскерилгелерни киирип турар.

Чижээ, республикалар болгаш чер-чер бюджеттериниң орулгалыг баазазы хөлчок быжыккан. Чылда санаашкын ёзугаар алырга, чер-чер бюджеттеринче акша-хөреңги орулгазының кирери 25 миллиард рубльге, ооң иштинде эвилел бюджединиң орулгаларын кызырганының күсели-биле 20 миллиард рубльге болгаш республика бюджединиң күсели-биле 5 миллиард рубльге көвүдеп турар. Оон аңгыда дараазында чылдан эгелеп күш-ажыл болгаш бойдус курлавырлары дээш төлевир эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның база чер-чериниң бюджеттеринче долузу-биле кирер. Ол ниитизи-биле 29 миллиард хире рубль болур.

Күрүне орулгаларының ындыг катап хуваашкыны эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның бот-тускайлаң болгаш экономиктиг бот-тускайлаң чоруунуң хөгжүлдези-биле чер-чериниң бот-эргелелин калбартканы-биле чүгле дүгжүп турар эвес, харын-даа аңгы-аңгы деңнелдерниң бюджеттериниң аразында харылзаалыг чорукту тодаргай кызыгаарлаар арганы берип турар.

Республика болгаш чер-чер ажыл-агыйының чагырып турары адырларын акшаландырары болгаш калык камгалалын, улус өөредилгезин киириштирбишаан, социал-культура адырын тударынга база хөгжүдеринге үндүрер бүгү чарыгдалдарны, ол ышкаш чурттакчы чонну хандырары-биле холбашкан өске-даа чарыгдалдарны республика бюджеттериниң күсели-биле боттандырып чорудар ужурлуг.

Экономиканы эргелеп башкарары дээш республикаларның болгаш регионнарның харысалгазының бедээни-биле кады эвилел бюджединиң ролю чүгле күрүнениң администрация-эргелел ажыл-чорудулгазын акшаландырарынче угландырган турбас ужурлуг. Бистиң республикаларывыстың федерациязы чурттуң чаңгыс аай ниити бүгү улус ажыл-агый комплекизиниң хөгжүлдезиниң сорулгазы каттыштырып турар. Ону долгандыр бүгү-ле быжыг доң ышкаш кылдыр «баглаттына» бээр: бойдус болгаш күш-ажыл курлавырларын хумагалыг ажыглаары, девискээр аайы-биле тускайлаң болуру, бааза адырларны база кол эртемни хөгжүдери, камгалал айтырыглары дээн ышкаш аан. Чаа эвилел керээзинге үндезилеп, ниити рынокту хевирлеп тургузары республикаларның экономиктиг харылзааларын быжыглаар, бистиң бүгү күштеривисти, аргаларывысты, күзелдеривисти чөптүг каттыштырарынга чедирер. Чүгле чаңгыс бо сорулганы чедип алырынга биске ам рынок болгаш рынок харылзаалары эргежок чугула.

Ам бюджеттиң чедишпес чоруун чок кылырының айтырыгларын кысказы-биле чугаалап көрейн. 1993 чылга чедир үеде чазактың программазы ниити национал продуктуга хамаарыштыр бюджеттиң чедишпес чоруун 2,5-3 хуу чедир кызырар дээнин билип тур боор силер. Бо сорулга чазактың ажыл-чорудулгазында кол чүүлдерниң бирээзи болуп артып турар. Ынчалза-даа күзенчиг түңнелди чедип алыры ындыг-ла амыр эвес болуп турар. Ылаңгыя, ам кажан бюджеттиң үштүң ийизи хирезин социал байдалдың чарыгдалдары ээлеп турда аан. Бодап-даа көөрге, чүгле чаа хүлээп алдынган социал программаларны эрттирериниң хуусааларын кызырарын азы соңгаарладырын болдура бээр эрге бисте чок. Ынчалза-даа келир үеде ону ынчаар миннири берге-даа болза, боттуг үндезин орулгалар-биле хандыртынмаан чарыгдалдарны моон соңгаар кедергей көвүдеди бээр чүүлдерден бистер ойталаар ужурлуг бис.

Рынокту хевирлээринде үндүрүг системазынга аажок идегеп турар бис. Ол болунуң ролюн чүгле күштүг сан-хөө контролюнуң системазы турар болза, ынчан ойнап шыдаар. Ажыы-биле чугаалаарга, бо хүнге чедир бистиң ажыл-агый механизми шак ындыг албанга улуг-ла хереглел чок турган, ам ол ылап-ла амыдыралчы херектиг апарган. Үндүрүг инспекциязы чаа-ла тургустунуп турар, ынчангаш ол ажыл-чорудулганы дүргедедири чугула.

Оон-даа артык үндезини-биле бистиң чээли системазын эде тургузары негеттинип турар. Делегей практиказының көргүзүп турары-биле алырга, ол чокта рынок шуут-ла болдунмас.

ССРЭ-ниң Күрбанкызының болгаш банк ажыл-чорудулгазының дугайында хоойлуларның төлевилелдеринде ийи чаданың банк системазын тургузары көрдүнген. Үстүкү чадазынга ССРЭ-ниң Күрбанкызы турар. Ол туда санашпас-даа акшаның каттышкан эргилдезиниң акша массазының хемчээлин таарыштырар. Таарыштырылганың механизми билдингир. Ол дээрге өске банкыларның чээли хөреңгизин курлавырлаары болгаш саарылга банкыларынга үндүрүп турар чээли хөреңгизи дээш дансылаашкынның хуу хемчээлин тургузары-дыр. Ооң ук негелделери бүгү банк системазынга хуу хемчээлиниң хевирлеттинер деңнелиниң база чээли хемчээлдериниң таарыштырылгазының үндезини апаары билдингир.

Ийиги чаданың банкылары, чижээ, ССРЭ-ниң Үлетпүр тудуг банкызы, ССРЭ-ниң Агроүлетпүр банкызы, ССРЭ-ниң Чуртталга-социал банкызы дээн ышкаш тускайлаттынган банкылар чоорту-ла адырларның, кооперативтерниң болгаш өске-даа бот-орулга-чарылгалыг, саарылгалыг банкылар-биле чергелештир улуг акционер банк системазынче шилчиир ужурлуг. Оларның сорулгазы — мөөңнеттинген курлавырларның шаа-биле бүдүрүлге черлеринге чээлини тыпсыры. Олар боттарының чээли бээр ажыл-чорудулгазын боттандырарынга бүрүнү-биле бот-тускайлаң болур.

Рынок харылзааларынче дорт шилчилге үезинде бирги черениң ажылы — чээли хемчээлдериниң хуузун эде көөрү. Бөгүн чээлилер угунда-ла халас чыгыы бердинип турар: кыска хуусаалыг чээли 2,5 хуу, а узун хуусаалыг чээлиниң — бир хуудан эвээш. Мындыг болурга ажыл-агый эргилдезинде акша массазының артыкшылдыг болуп турарынга болгаш рубльдиң үнезиниң кудулааанынга кижи кайгаар чүү боор?

1991 чылдан эгелеп чээлилерге чаа хуу хемчээлдерин тургузары көрдүнген. Ол бүгү чээкчилерге албан болур болгаш тыртар хуузу оон ажыглалының хуусаазындан хамааржыр. Чижээ, бир чыл чедир чээшкинге 6 хууну алыр, 1 чылдан 3 чыл чедир — 8 хууну, 3 чылдан 5 чыл чедир — 9 хуу, 5 чылдан өрү — 11 хуу, а эрттир тудупкан чээшкиннерге чыл санының 15-тен эвээш эвес хуузун тургузар. Оон соонда ол хемчээлдер негелде, хереглелдерге, акша үнезиниң деңнелинге болгаш өске-даа экономиктиг факторларга дүүштүр өскерлип болур. Азы шуптузу чүве — рыноктуң дүрүмнеринге дүгжүр апаар.

Чаа байдалдарда чээли харылзааларының саарылгалыг бүдүжү бистиң чаңчыккан чигелделиг чээлилеривистиң ажыглалын уламчылаар аргажок кылып турар. Хуу аайы-биле чигелделерни эгидериниң айтырыын, болдунар болза, чогуур хемчеглер хүлээп ап турар эрге-чагырга органнары боттары шиитпирлээр.

Чээлилерге хуу хемчээлиниң өзүлдези бүдүрүлге черлериниң болгаш чоннуң акша салыышкыннарынга төлевириниң өзүлдези-биле дүүштүнер. Ол чүүл банкыларның боттарының салыкчылары-биле чүгле дең харылзааны тударынга эвес, а харын-даа бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң болгаш хереглел барааннарының рыногунга төлежилге негелдезиниң аргашпизээн кошкадырынга, ол ышкаш акша салыышкыннарының үнезиниң кудулавазын хандырарынга чугула херек. Акша-хөреңги шыгжаашкынының хуусаазынга дүүштүр шак ындыг салыышкыннарга чыл санында 4-тен 9 хуу чедир төлевирин тургузары көрдүнген.

Рынок экономиказының тудуш чарылбас кезээ — чүнү-даа мурнай чээлилер болгаш өртектиг саазыннар кирип турар сан-хөө рыногу болур.

Чээли рыногунга хамаарыштыр алырга, ол банк системазының көрдүнген эде тургустунуушкунунуң түңнелинде хевирлеттинер. Ол дээрге, бир дугаарында-ла, саарылга банкыларының четкизин калбартыры, негелде, хереглелге дүүштүр киирип ап турар хөреңгизинге база берип турар чээлилеринге хамаарыштыр хуу хемчээлин тодарадырынче шилчиири-дир. Мында байдал эвээш-биче-даа бол, элээн тодаргай.

Бистиң ындыг-ла чаңчыкпаанывыс өртектиг саазыннар рыногу деп чүве биске ындыг-ла билдингир эвес. Ооң-биле чергелештир бис ам облигация база казначей хүлээлгелериниң үндүрүлгези-биле күрүне чээлизиниң хевирлээшкининче кирер болгай бис. Акционер ниитилелдерниң тургустунуушкуну шапкынчаан. Оларның акциялары кезек үе эртерге хостуг садыг-саарылганың боттуг чүүлү апаар болгай. Бүдүрүлгелер, эрге-чагырганың тус чер органнары, эвилелдешкен республикалар боттарынга чедишпейн турар акша-хөреңгини бюджеттен база банкыдан албайн, облигация болгаш өске-даа өртектиг саазыннарны үндүрүп турргаш, чыып ап болур. Бо чүүл бүдүрүлге черлериниң база чоннуң акша-хөреңгизин бараан-сараан рыногундан чардыктырбас болгаш төлежилге шинээзин кудуладыр база оларның дең турарын чедип алырының аргаларын чигедир. Ынчангаш сан-хөө рыногун тургузарын бис үр үеже аткаарладып шыдавас бис.

Инвестицияларны акшаландырарының дөстерин колдады хуваарынга бүдүрүлгелерниң бот-орулга-чарылгазының база чаа экономика харылзааларының тургустунганы чедир берген. Капитал салыышкыннарының чүгле 15 хире хуузун эвилелдиң база ол хирезин — республикаларның бюджеттериниң күсели-биле боттандырып турар. Үндүрүг системазын боттандырып эгелээри-биле бүдүрүлгелер министерстволарының төпчүткен фондуларынче киир санаашкыннарын бүрүнү-биле соксадырлар. Ынчангаш чүү дээрге херек кырында колдуунда-ла акша-хөреңгилерни быдарадырынга чедирер инвестицияларның база бир дөзүнден адырлыр бис.

Төпчүткен инвестицияларның хереглелдери амгызында черле чер албас. Оларның дыка хөй кезии экономиканың курлавыр хандырылгазынче чарыгдаттынып турар. Бодап-даа көрүңер даан: ажыктыг казымалдарны казып тыварының чарыгдалдары доктаамал өзүп турар, бүгү федерацияның эрге-ажыктары дээш ажылдап турар бүдүрүлгелерге база девискээрлерге ол өзүлдени чүдүрерге шын бе ынчаш. Өске бир чижек. «Чернобыль», «Арал» дээн чижектиг ниити күрүнениң экологтуг база экономика-социал талазы-биле улуг программаларның ужур-дузазы бүгүдеге билдингир. Шак ындыг янзылыг программаларны боттандырарынга баш бурунгаар санап турары-биле чоокку үеде күрүнениң капитал салыышкыннарының дөрттүң бирин киирер — ол дээрге амгы бюджет акшаландырыышкынының деңнели-биле алырга барык 10 пункт бедик болуп турар. Айтырыгны шиитпирлээрин чүден көрүп турар бис дээрге, 1991 чылдан эгелээш бюджеттен дашкаар эвилелдиң база республикаларның инвестиция фондуларын тургускаш, агроүлетпүр комплекизинге хамааржырындан аңгы бүдүрүлгелерниң амортизация санаашкыннарының 20 хуузун олче киирер. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели ол саналды деткиирин дилеп турар.

Сан-хөө-чээли политиказы

Эштер!

Чуртка моон соңгааргы бүгү экономиктиг чаартылгаларның эң кол чүүлү өртек тургузарының реформазы болуп турар.

Амгы өртектер бүдүрүлгеге боттуг чарыгдалдарны-даа илередип шыдавайн, хереглелди база бараан хандырылгазын-даа, делегейде өртектерниң деңнелин-даа илередип шыдавайн турар — ажыы-биле чугаалаарга, кандыг-даа экономиктиг категорияларны илередип шыдавайн турары ам шуут тодаргай. Шак ындыг байдал эргелеп башкарылганың шыңгыы төпчүттүнген системазынга туруп болур, азы бүгү бүдүрүлгени болунуң холунга алгаш, бүгү бүдүрген курлавырларны хуваап турар күрүнеге ындыг байдал туруп болур. Шак ындыг таварылгада өртектер, шынап-ла, тодаргай роль ойнавас. Шак ындыг өртектерниң үндезининге экономиканың байдалын безин ылаптыг анализтээри болдунмас. Шынап-ла, ол өртектер будалчак.

Бот-орулга-чарылга, бот-акшаландырыышкынче шилчээн бүдүрүлгелерниң дуржулгазы бүзүрелдиг-биле чүнү көргүзүп турарыл дээрге, экономиктиг чаартылгаларны шимчедип боттандырарынга амгы турар өртектер база тарифтер системазы шаптыктап турар. Чугаалажып турары дег, айтырыг чидигленип келген.

Өртектер тургузарының реформазын белеткеп турар үеде ону чорудар талазы-биле аңгы-аңгы бодалдар турган. Ынчалза-даа кол ылгавырлар ийи угланыышкынга доктаап турган.

Бирги угланыышкын-биле — бүдүрүлге-техниктиг сорулганың продукциязының хөй кезиинге, барааннарга база ачы-дуза чедирилгезинге күрүнениң доктааттынган өртектеринден хостуунче хары угда шилчиирин көрүп турар.

Ийиги угланыышкын — өртектерниң деңнелинге болгаш динамиказынга күрүнениң контролю-биле кады өртек тургузарының рынок аргаларын үе-чадалап киирерин көрүп турар.

Ол ийи угланыышкын кайызы-даа үндезининиг. Биргизинге, чамдык эртемденнерниң, экономистерниң, публицистерниң идип үндүрүп турарынга, бис кыска хуусаада рынокту чогумчалыг болдуруп, ынчан рынок механизминиң элементилериниң хөй кезиин ажылдадырынга эң-не таарымчалыг байдалдар тургустунар. Хереглелди база бараан хандырылгазын таарыштырары дүрген чедип алдынар. Оон-биле чергелештир шак ындыг базымның түңнелинде, моон мурнунда демдеглээни дег, бүгү өртектер, тарифтерниң дүрген улгадыры болур, акшаның үнези доктаашкын чокка кудулаар, чүгле чедимчези кошкактарның эвес, харын чурттакчы чоннуң ортумак шалыңныгларының амыдырал байдалы көскүзү-биле баксыраар. Ол чорудулганың кайы хире үр болурун база ооң социал политиктиг уржуктарын бөгүн бүрүнү-биле баш удур айтыры болдунмас.

Ынчангаш ССРЭ-ниң чазаа ийиги угланыышкынны элээн чогумчалыг деп санап турар. Ооң ужур-утказы мындыг: 1991 чылдың эгезинден бүгү өртек системазын хары угда комплекстиг эде көөрүн боттандырар. Оон түңнелинде мында чыгдынган хажыдыышкыннарны, диспропорцияларны чайлатпышаан, улус ажыл-агыйының бүгү адырларының бүдүрүлгелериниң бот-орулга-чарылгалыг ажыл-чорудулгазын чорударынга, сан-хөө системазын эде тургузарынга, акша эргилдезин быжыглаарынга боттуг байдалдарны тургузар. Оон соонда рынок өртээн доктаадып киирериинче чоорту шилчип болур. Маңаа хамаарыштыр күрүнениң доктаадып тургузуп база таарыштырып турар өртектери-биле рынок негелде-хереглелдериниң аайы-биле тургустунуп турар хостуг өртектерни таарыштыр барымдаалап көөрү база көрдүнүп турар. Өртектер тургузар чорудулгалар талазы-биле алырга, рынок экономиказынга күрүне шуут киришпес болур ужурлуг деп санаар болза, ол частырыг болур.

Амгы үеде күштүг болуп турар өртектерни күрүне контролюнуң адаа-биле хары угда эде көөрге, рынок тургустунуп турарының баштайгы үезинде ылап-ла болу бээр акшаның үне чокталыышкынын элээн кошкадыр арганы бээр дээрзин онзалап демдеглээр апаар.

Киирип келген бо илеткелде үлетпүрде болгаш оон адырларында мөөңнеп садар өртектерни кандыг хемчээлдерге өскертирин тодараткан. Маңаа өртектер улгадыышкыны ортумаа-биле 46 хуу болур.

Ынчаарга одалга-чиг эт адырларынга өртектер көскүзү-биле өзер. Чижээ, одалга-энергетика комплекизинге өртектер 82 хуу, металлургияга — 71 хуу, химия-ыяш ажыл-агыйынга 64 хуу улгадыр. Ол чорук бистиң чиг эт казып тывар болгаш үлетпүрнүң продукция болбаазырадып кылыр адырларывыста өртектерни делегей деңнелинге чедирер, чиг эт курлавырларының өртектерни кандыг-даа барымдаа чокка чигедир чоруктарны болдурбас болгаш курлавырларны камныг чарыгдаарынга идигни бээр.

Эвилелдешкен республикаларның, эртем организацияларының база агроүлетпүр комплекизиниң специалистериниң киржилгези-биле продукция садып алырының чаа өртектериниң тургузарының концепциязы ажылдап кылдынган. Көдээ ажыл-агыйының ажыглап турар материалдыг курлавырларының өртектериниң улгатканын база банк чээлизин ажыглааны дээш хуулар ставкаларын өстүргенин болгаш өске-даа немелде чарыгдалдарны ында өөренип көрген. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, продукция садып алырының чаа өртектериниң деңнели көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге дең өртектиг солчулганы болдурарын хандырар.

Бүдүрүлгениң тургустунуп кээп турар чарыгдалдарын болгаш орулгалыг чоруктуң деңнелин бир аайжыларының чугулазын катай хаара өөренип көргенинге дүүштүр көдээ ажыл-агый продукциязының кол-кол хевирлеринге садып алыр өртектер 55 хуу чедир улгадыр.

Ынчаарга үүрмектеп садар өртектерниң реформазының талазы-биле кончуг берге айтырыглар тургустунуп келген. Күрүнениң-даа, өг-бүле болгаш кижи бүрүзүнүң-даа экономиктиг эрге-ажыктары шак ол өртектерде доңнашкан болгай.

50 чылдарда болгаш 60 чылдарның эгезинде тургустунган үүрмектеп садар өртектерниң системазы эргижирээн. Ол өртектер өскерли берген экономиктиг байдалдарга шуут дүүшпейн турар. Чөптүг социал политиканы боттандырар арганы олар бербейн турар. Социал программаны боттандырып турар үеде ол өртектерниң боттуг өртек-үнелер, күш-ажылдың херек кырында үнген чарыгдалдарындан хоорлу бергенинге бо-ла таваржып турар бис. Ынчангаш олар чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин көвүдедиринге чогуур идигни бербейн, хереглелдерни будап, барааннар чедишпес чоруктарны, чиижең садыглаашкынны болдуруп турар. Массалыг хереглел барааннарының үүрмектеп садар өртээниң чиик боор турары алызында барып чуртта ажыл төлевириниң деңнелин кудуладып, кижилерниң эки ажылдаарынга идигни бербейн турар.

Ылаңгыя аъш-чем барааннарының өртектеринде бүдүлчак чоруктар кончуг хөй. Үүрмектеп садар өртектер ол продукцияны бүдүрүп кылырынга үнген ниити өртек-үнелер 2-3 катап кудуу боор турар. Аъш-чем продуктуларын бүдүрери амгы үеде карылгалыг боор турар, ол чорук аъш-чем барааннарын бүдүрерин көвүдедиринге саат ужураштырып турар моондактарның бирээзи болу берген. Бир эвес сөөлгү 35 чыл дургузунда национал орулганы бүдүрери 6,5 катап көвүдээн болза, ол-ла үениң дургузунда күрүнениң өртектер дуглаарынга үндүрүп берип турар акшазы 30 катап көвүдээн. Амгы үеде күрүне аъш-чем продуктуларының үүрмектеп садар өртектерин дуглаарынга 100 млрд. хире акшаны үндүрүп берип турар, а чаа өртектерни киирип тургаш, үүрмектеп садар өртектерни эде көрбес болза, ол көргүзүг 30 хуу өзер ийикпе, азы күрүне бюджединиң бүгү чарыгдалдарының бештиң бир кезин чеде бээр.

Бистер ам аъш-чем продуктуларының барык бүгү кол-кол хевирлеринге дотация кылыр ужурга таваржып турар бис. Чижээ, күрүне бир килограмм инек эдин бүдүреринге 5 рубль 88 көпеекти үндүрүп турар, а ооң күрүне садыынга үүрмектеп садар өртээ 1 рубль 81 көпеек боор турар болгай. Өске-даа продуктуларның талазы-биле алыр болза ындыг. Аъш-чем барааннарынга дотация бээринге моон соңгаарлаа хөй чарыгдалдарны үндүрер ужурга таваржыр бис. Мындыг янзылыг элдептиг чүүл тургустунуп келген: аъш-чем продуктуларын бүдүрерин көвүдеткен тудум-на, бистиң экономиктиг өзүлдевистиң байдалы кудулап орар.

Чажырбайн чугаалаар чүве болза, үүрмектеп садар өртектерниң реформазын боттандырарындан кончуг хожудаан бис. Ону ам-даа соңгаарладыр болза, моон-даа улуг бергелээшкиннерге таваржыр бис.

Аъш-чем продуктуларының өртектериниң чаа системазын тургузарынга, амгы өртектерден ылгалдыг кылдыр, хлеб өртээн үндезин кылдыр, а эът өртээн эге чүүл кылдыр барымдаалап алган. Чоннуң кандыг продуктуларны колдады ажыглап турарын болгаш аъш-чемниң белок-ногаа структуразын барымдаалап тургаш, ындыг көрүүшкүннү кылган.

Аъш-чем барааннарының өртээн ортумаа-биле ийи катап өстүрери чугула дээрзин санаашкыннар көргүзүп турар, ооң иштинде эът продуктуларынга — 2,3 катап, балык аймаа — 2,5, сүт продуктуларынга — 2, хлеб продуктуларынга —3, чигир өртээн 1,8, үнүш үзүнүң өртээн 1,7 катап улгаттырар.

Ынчаарга үүрмектеп садар өртектерниң чаа деңнелдерин киирип тура, дотация бээринден ойталавайн турарывысты демдеглээр херек. Чижээ, эът-сүт продуктуларынга дотация кылырынга 45 млрд. рубльди чарыгдаары көрдүнүп турар. Бир эвес ол чемнерге дотация кылырындан шуут ойталаар дээр болза, чижеглеп алырга, бир килограмм инек эъдиниң үүрмектеп садар өртээн 5 рубль 50 көпеек чедир эвес, а 9 рубль чедир улгаттырар апаар. Ону ынчап болбас деп санап турар бис.

Мындыг айтырыг тургустунуп кээп болур: көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге үнүп турар чарыгдалдарны база оон продукциязын мөөңнеп садып алыр өртектерни кудуладып тургаш, амгы үеде күштүг боор турар үүрмектеп садар өртектерни хевээр арттырып болбас бе? Ийет, ол кончуг таарымчалыг арга. Ындыг болзажок, чүвени боттуу-биле көөр херек.

Көдээ ажыл-агыйывыста күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү кончуг кудуу болгаш продукция бүдүреринге үнүп турар чарыгдалдар дыка хөй дээрзин билир болгай бис. Ындыг чоруктуң хөй кезии ажыл-агыйжы эвес, төтчеглекчи болгаш улуг чидириглер болдурар чоруктар, көдээ ажыл-агыйда бар боор турар өске-даа боттуг эвес чүүлдер-биле холбаалыг дээрзи билдингир. Ынчаарга көдээ ажыл-агый продуктуларының өртээниң улуг боор турары улус ажыл-агый механизминиң өске-даа адырларының багай ажылының түңнелинде боор турар дээрзин уттуп болбас херек. Ынчаарга аар өртектиг, ажыы эвээш болгаш багай шынарлыг техниканы, продукция болбаазырадып кылыр дериг-херекселдерни көдээ ажыл-агый ажылдакчылары төлевилеп база бүдүрүп, кончуг улуг өртектиг мал комплекстерни болгаш продукция шыгжаар черлерни база-ла олар тудуп турар эвес-ле болгай. Ол бүгү чүүлдер алызында барып көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге чарыгдалдарны көвүдедип, ооң продукциязының бот-үнезин аартадып турар болгай.

Ынчангаш көдээ ажыл-агыйның ажыктыг чоруу дүрген бедий бээр, аъш-чем аймаан бүдүреринде карылгалыг чорук узуткаттынар деп маңаар болза, ажыл-херектиң боттуг байдалын барымдаалаваанны, чаагай күзээшкиннер кылгаш олуруп бээр дээни ол.

Аъш-чем барааннарының үүрмектеп садар өртектерин улгаттырары-биле чергелештир оларга хамаарышпас чамдык барааннарның өртээн база өстүрери көрдүнүп турар. Пөс болгаш пөстен кылган кылыгларның өртээ — 30-50 хуу, идиктерниң — 35, алгы-кештен кылган кылыгларның өртээ 20 хуу улгадыр. Культура-хереглелдиң болгаш ажыл-агыйга хереглээр чамдык барааннарның чамдык хевирлерин 30 хуу, тудуг материалдарының өртээн 50 хуу улгаттырар.

Амыдырал хандырылгазының болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң (квартира хөлезининден аңгыда) тарифтерин 70 хуу, авиация болгаш демир-орук транспорту-биле пассажирлер аргыштырарының өртек-хөлезиниң 50 хуу өстүрери көрдүнүп турар.

Эштер депутаттар! 1990 чылдың дүжүдүнүң тараазын садып алырының өртээн чазактың улгаттырганын билир болгай силер. Тараа бүдүрерин көвүдедиринге немелде идигни колхозтарга болгаш совхозтарга бээри-биле чазак ындыг хемчегни алган. Даштыкыдан тарааны амгы хемчээлге дүүштүр садып алыры моон соңгаар чуртка берге апарган.

Продукция садып алырының чаа өртектерин киргени-биле холбаштыр күрүнениң ол сорулгаларга үндүрер чарыгдалы бо чылын 9 млрд. рубль болур. Ынчаарга колхозтарның болгаш совхозтарның киирип алыр орулгазы ол хире хемчээлге көвүдээр, оон 5 млрд. рублин ажыл төлевиринге ажыглаар.

Тарааның садып алыр өртээн улгаттырза-даа, хлеб-булочка кылыгларының өртээнге амдызында дегбээн бис. Бо талазы-биле сүмележип алыр херек. Хлебти столче салыр мурнунда кижиниң кайы хире күш-ажылы үнер, дери төктүр ийик, а бистиң хлебке хамаарылгавыс дыка багай. Ооң өртээ чиик болгаш кезээде бар болур боорга ындыг бис бе? — ажыт-чажыт чок болуп көрээлиңер.

Мындыг байдалдарда чазак реформада көрдүнгенин ёзугаар хлебтиң болгаш хлеб продуктуларының үүрмектеп садар чаа өртектерин киирериниң хуусаазын чоокшуладырын саналдап турар. Ону бо чылдың июль 1-ден кылып эгелеп болур. Чурттакчы чоннуң немелде чарыгдалдары 17,5 млрд. рубль болур, ону оларга бүрүн эгидер.

Бо хемчеглерниң эң чугула түңнели болза, 5 млн. тонна тарааның камналгазын чедип алыр. Ооң кезиин мал чеминге ажыглап турар дээрзин база барымдаалаар херек. Ооң-биле холбаштыр төпке-даа, республикаларга-даа чурттакчы чонга концентраттыг мал чемин садарын көвүдедир херек.

Хлебтиң болгаш хлеб продуктуларының үүрмектеп садар чаа өртээн бо чылдың июль 1-ден эгелеп киирер дугайында саналды деткиирин ССРЭ-ниң Дээди Совединден чазак дилеп тур.

Өртектерниң бүгү системазын хары угда эде көөрү өртек доктаадылга реформазының бирги үе-чадазы болур деп чугаалаан болгай мен. Моон соңгааргы башкартынар рынокче шилчилге үезинде улус ажыл-агыйында өртектерниң системазы дараазында үш хевирлиг болур деп, чазак санап турар:

ол дээрге — күрүне органнарының тургузуп турары, бүгү хандырыкчыларга албан болур көрдүнген быжыг өртектер-дир;

ол дээрге — прейскурантыларны үндезин болдурган башкартынар өртектер, а эвилел болгаш республика органнары оларны өскертириниң кызыгаарларын доктаадып тургузар. Ол кызыгаарларның тодаргай өртээн хандырыкчылар болгаш хереглекчилер бот-тускайлаң тодарадыр. Өртектерни дүрген таарыштырарының өске-даа аргалары туруп болур;

адак соонда, ол дээрге — негелде болгаш саналдар ёзугаар тургустунар хостуг өртектер-дир.

Бараан рыногунуң экономиктиг байдалын болгаш конъюнктуразын барымдаалавышаан, продукцияның тодаргай хевиринге өртектерни доктаадырының ол-бо чурумнарын канчаар ажыглаарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш эвилелдешкен республикаларның чазактары доктаадып тургузар.

Эң чугула чиг эт болгаш одалга-энергетика курлавырларының, монополист бүдүрүлгелерниң продукциязының мөөңнеп садар өртектерин, натура үндүрүүнүң күсели-биле чедирип турар көдээ ажыл-агый продукциязының садып алыр өртектерин бадылаар эргени чоокку перспективада болунуң холунга алыры көрдүнүп турар.

Чурттакчы чоннуң социал камгалалын хандырары-биле күрүне чоннуң хереглелиниң эң чугула барааннарының, чижээ, хлебтиң болгаш хлеб-булочка кылыгларының, эъттиң болгаш эът продуктуларының, үнүш үзүнүң, сүттүң болгаш сүт продуктуларының, чигирниң, балыктың, чиик үлетпүрнүң хүн бүрүнүң ажыглал барааннарының, эм аймааның, аарыг кижи ажаап-тежээр чүүлдерниң болгаш өске-даа барааннарның үүрмектеп садар өртектерин доктаадып тургузар болгаш таарыштырар.

Рынок харылзааларының болгаш рынок мөөңнежилгезиниң тургустунарының хемчээлинге дүүштүр күрүнениң контрольдап турар өртектериниң үлүү чоорту кызырлыр, а хостуг өртек доктаадылгазы калбарар. Өртектерниң ындыг системазын билдилиг ажыглап тургаш, күрүне рынокта бараанның өртек доктаадылга чорудулгазынга салдар чедирип, контроль чок инфляцияны болдурбайн барып болур. 1991 чылда үүрмектеп садар бараан саарылгазының дензигүүрү мындыг болурун санаашкыннар көргүзүп турар: прейскурант ёзугаар өртектер — 55 хуу, таарыштырар өртектер — 30 болгаш хостуг өртектер — 10-15 хуу.

Үүрмектеп садар өртек доктаадылгазының үстүнде адаттынган чаартылгаларын чүгле кижилерниң социал камгалалының талазы-биле бүгү комплекстиг хемчеглерни хары угда киргенде чүгле ынчан боттанып болур дээрзин демдеглээйн. Бистер амыдыралдың чедип алдынган деңнелин шыдаттынар улуг хемчээлге хевээр арттырар, ылаңгыя чурттакчы чоннуң эвээш орулгалыг кезектерин дээш сагыш салыр ужурлуг бис.

Чурттакчы чоннуң социал деткимчезиниң системазы

Үүрмектеп садар өртектерниң улуг хемчээлдиг реформазын эрттирерин саналдап тура, чазак чурттакчы чоннуң социал камгалалының комплекстиг системазын хары угда киирбейн чыда боттандырып болбас деп санап турар.

Ол системаның кол утказы чүдел? Хамыктың мурнунда ол үүрмектеп садар өртектерни хары угда бедиткени-биле холбаштыр тыптып келир материалдыг чидириглерни хамаатыларга эгидери-биле хандыртынар ужурлуг.

Эгидилге хемчеглериниң саналдаттынып турар варианттыларын шилип алырда колдуунда кандыг чүүлдерни удуртулга болдурганыл?

Бирээде: чаа өртектерни киирип турар үеде чурттакчы чоннуң кол кезии улуг чидиригге таварышпас ужурлуг. Ийиде: чурттакчы чоннуң эвээш орулгалыг категорияларының (пенсионерлерниң, студентилерниң, хөй уруглардыг өг-бүлелерниң) эрге-ажыктары долузу-биле камгалаттынган турар ужурлуг. Адак соонда, үште: социал дүшкүүрлүг чоруктуң күштелирин болдурбазы чугула, көрдүнген бо хемчеглерниң утка-шынарынга хамаарыштыр хөй-ниитиниң эң улуг чөпшээрелин алыр херек.

Бо чүүлдерни барымдаалааш, эгидилге төлевирлериниң дөмей эвес хемчээлин доктаадып тургузар, оларны чурттуң ол-бо девискээрлерде-

(Уланчызы 3-кү арында).

ЧУРТТУҢ ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫНЫҢ БОЛГАШ БАШКАРТЫНАР РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНЧЕ ШИЛЧИИРИНИҢ КОНЦЕПЦИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

риңде хереглелдиң деңнелинден болгаш структуразындан хамаарылгалыг кылдыр тургузар дээн саналдарны шын эвес деп көрген болгаш хүлээп албаан бис.

Хоорайларның болгаш суурларның чурттакчыларының хереглел үндезиннеринде (ылаңгыя аъш-чем продуктуларында) аңгы-аңгы чүүлдерни барымдаалаар дээн санал база маңаа дүүшпейн турар.

Эгидилге хемчеглерин чорудуп тура, чурттуң аңгы-аңгы девискээрлериниң, бүгү хоорайларның болгаш суурларның чурттакчылары бир дең байдалдыг болзун дээш туржуп турар бис.

Дең чорукту кол барымдаа кылдыр көрбүшаан, чазак эгидилге төлевирлериниң механизминиң аңгы-аңгы аргаларын чугаалажып көрген. Ийи кол арга тывылган. Ол дээрге бир таварылгада, эгидилгени санаттынган түң ёзугаар төлээрин киирери, азы өске таварылгада — ажыл төлевиринге болгаш өске-даа акша орулгаларга хуулуг немелделерни доктаадып тургузары. Бо вариантыларның кайызында-даа четпес чүүлдер бар, оларны калбаа-биле чугаалажыры чугула.

Бирги арга — эгидилгени санаттынган түң ёзугаар төлээри — чоннуң эвээш орулгалыг бөлүүнүң социал камгалалын идегелдиг хандырар, хөй уруглалыг өг-бүлелерге чамдык артык эргелерни көргүзер. Ооң-биле чергелештир ол арга чоннуң аңгы-аңгы кезектериниң хереглел деңнелдеринде ылгавырларны, ылаңгыя аар болгаш бедик мергежил негээр күш-ажылда хаара туттунган азы агаар-бойдузу берге, аъш-чем, идик-хеп болгаш өске-даа барааннар садып алырынга хөй чарыгдал негээр черлерде (Соңгу чүкте, Сибирьде, Ыраккы Чөөн чүкте) чурттап турар чоннуң деңнелинде аңгы-аңгы чүүлдерни барымдаалавайн турар.

Эгидилге төлевириниң механизми күш-ажыл кылып шыдаар чоннуң эрге-ажыктарын камгалаары, күш-ажылдың чедип алдынган шынарын болгаш бүдүрүкчүлүүн кудулатпазы база ниитилелге эргежок чугула болуп турар. Эгидилгениң түңүн хамаатыларга оларның ажыл төлевиринге болгаш акша орулгазының өске-даа хевирлеринге таарыштыр хуваары чогум нарын эвес хире. Ынчалза-даа бо таварылгада шалыны улуг эвес кижилерниң, пенсионерлерниң болгаш пособие ап турар хамаатыларның чидириин долузу-биле эгидери болдунмас апаардыр.

Эгидилге төлевирлериниң хуваалдазынга деңнештирген хамаарылга хуваалда харылзааларының бүгү системазын кескузу-биле үрээри чугаажок. Ооң-биле кады деңнештирилгеден долузу-биле чайлаары херек кырында болдунмас. Чүге дээрге эгидилге хемчеглерин чорударының кол принциви (бодап көөрүмге, ооң-биле шуптуу чөпшээрежир ужурлуг) хандырылгазы кошкак бөлүктериниң социал эрге-ажыктарын эң улуг хемчээл-биле камгалаары-ла болгай. Ынчангаш хандырылгазы кошкактарның эрге-ажыктарын таарыштыр шиитпирлээриниң таарымчалыг хемчээн тывары болгаш ажыл кылып шыдаар чурттакчы чоннуң идепкейлиг чоруунга идиг бээриниң механизмин үревези чугула боор турар.

Кайы-даа аргаларның четпес чүүлдерин эвээжедири-биле бир талаадан чурттакчы чоннуң социал талазы-биле кошкак бөлүктериниң камгалалын арттырып болур арганы бээр, а өске талазындан — эгидилге төлевирлерин кижи бүрүзүнүң күш-ажылчы улуг-хууу-биле дүүштүрүп болур арганы бээр каттыштырган хевирни силерге саналдап тур бис.

Эгидилге хемчээлиниң дугайында ынчаш чугаалай бээр мен. Ынчалза-даа оон мурнунда айтырыгның хемчээлиниң улуун кичээнгейлиг өөренип көөрүнерин саналдап тур мен. Аъш-чемниң, аъш-чемге хамаарышпас барааннарның үүрмектеп садарының болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң төлевириниң хемчээлиниң ниити өзүлдези 198,8 млрд. рубль болур. Ол түңден 135 млрд. рубльди, азы ооң 70 хире хуузун чурттакчы чонга эгидилге төлевиринге ажыглаар. Ювелирлиг кылыгларның, эзиртир суксуннарның, таакпы кылыгларының, эъттен болгаш балыктан деликатестерниң, чиик үлетпүрнүң шынары эң эки база модага эң дүүшкен барааннарының, амыдыралга ажыглаар нарын техниканың чамдык хевирлериниң өртээниң өзүлдезин, пассажирлер аргыштырылгазының, амыдырал хандырылга болгаш коммунал ачы-дузазының төлевириниң хемчээлиниң бедиишкиниң эгидилге чок арттырар бодап турар бис.

Илереттинген тодаргай түңден үнгеш, ажылдап турар чурттакчы чонга төлевирлерниң хемчээлин ажыл төлевириниң хемчээли-биле эгидилгениң доктааттынган хуузун тургускаш, дүүштүрери чогумчалыг болур деп санап турар бис. Деңнештирилгеден чайлаар арганы ол бээр. Эгидилге ажыл төлевириниң 15 хире хуузу боор болурун санаашкыннар көргүзүп турар. Кымнарның ажыл төлевири чавыс болдур, оларга магадылаттынган төлевириниң эң кудуку кызыг хемчээлин — бир айда 40 рубльди доктаадыры чугула. А ажыл төлевири бедик ажылдакчыларга эгидилгениң үстүкү кызыг хемчээлин доктаадыры чугула. Ооң-биле кады өртектериниң чаңгыс удаа өзүлдези-биле холбашкан төлевирлерге олча-ажык үндүүн болгаш өске-даа үндүрүглерни онаавазы көрдүнүп турар.

Пенсионерлерге, студентилерге, техникумнарның тускай ортумак болгаш профессионал-техниктиг училищелериниң сургуулдарынга эгидилге-компенсацияны чаңгыс аай хемчээлге доктаадып болур ышкаш. Ажыл кылып шыдаар назы-хар үезинде азыралдыкчыларга хамаарыштыр алыр болза, оларга ажылдап турарларга тывыстынар ай компенсациязының чартызы хемчээлдиг компенсацияны төлээрин саналдап тур бис.

Уруглар дугайында чугаа онза болур. Маңаа дыка-ла хөй варианттарны болгаш комбинацияларны өөренип көрдүвүс. Эгидилгениң хемчээлин өг-бүледе уругларның саны-биле, төрүттүнгениниң ээлчээ-биле, ада-иезиниң ажыл төлевирин дамчыштыр санаарының аргазы-биле дүүштүрер дээш оон-даа хөй өске-өске аргаларны көрдүвүс. Эгидилгелерниң түс-түс хемчээлдерин абсолюттуг түң хевирлиг кылдыр уругларның назы-харының аайы-биле үш аңгы бөлүүнүң — 5 харга чедир, 12 харга чедир болгаш 17 харга чедир аайы-биле санаар аргазы оларның боттуг хереглелдерин эң-не шын өөренип көрген деп хөй вариантылыг санаашкыннар көргүскен.

Ындыг шиитпирниң түңнели уругларга барааннар садып алырынга херек кырындагы чарыгдалдарны төлеп бээри компенсациядан кудуу хандырылгазы кошкак болгаш уруг-дарыы хөй өг-бүлелерге ажыктыг болур ужурлуг. Ол хамыктың мурнунда амгы үеде дотацияның дузаламчы акша ажыглалының чурумун өскертир деп турары-биле доорт холбаалыг. Амгы үеде оларны уругларга социал чиик өртектерлиг барааннар бүдүрүп турар бүдүрүлге черлеринге берип турар. А ам ол дотацияларны (а олар чаа өртектер-биле 6 млрд. рубльге тодараттынып турар) уруглары бар өг-бүлелерге тускай сорулгалыг төлеп бээрин саналдап тур бис. Ынчан ол акша-хөреңги ылап-ла шын ажыглаттынган деп болурунуң барымдаазы бар болур. Чүге дээрге уругларга бүдүрүнген барааннарның 30 ажыг хуузун улуг чурттакчы чон чиигеткен өртектер-биле садып ап турган болгай.

Ынчангаш чурттакчы чоннуң чамдык социал болгаш назы-хар бөлүктеринге эгидилгелиг төлевирлериниң тодаргай хемчээли дараазында айыттынганы дег боор болур:

Чурттакчы чоннуң бөлүктери	Бир кижиге эгидилгениң хемчээли (бир айда рубль-биле)
1. Уруглар назыны (хары)	
5 чедир	30
6-12	35
13-17	39
2. Хүндүс өөренир дээди өөредилге черлериниң, —техникумнарның болгаш профессионал-техниктиг училищелериниң сургуулдары (17 хардан өрү)	35
3. Ажылчыннар, албан-хаакчылар, колхозчулар болгаш ажылда хаара туттунганнарның өске-даа бөлүктери	1-ги вариант — 45 2-ги вариант —ажыл төлевириниң 15 хуузу, ынчалза-даа 40 рубльден эвээш эвес.
4. Пенсионерлер (ажылдавайн турар)	35
5. Азыралдыкчылар (уругларны санаваска)	20

Уругларга барааннар ассортиментизиниң өртээниң өзүлдези-биле тускай сорулгалыг компенсация киирттинген, бир айда-ла 5 хар чедир уругларга — 5 рубль, 6-дан 12 хар чедир — 6 рубль, 13-тен 17 хар чедир — 7 рубль.

Хлебке болгаш хлеб продуктуларынга үүрмектеп садар өртекти бо чылдың июль 1-ден эгелеп өскертир дугайында чазактың саналын ССРЭ-ниң Дээди Соведи деткиир чүве болза, өртекти улгаттырарындан эгелеп орнун эгидип дуглаарының чогуур кечиини хары угда төлеп эгелей бээр.

Өртек тургузарының реформазы башкартынып турарын болгаш хостуг өртектерже чоорту шилчиирин көрүп турар, өртектер улгадып база болур. Шак бо таварылгада чоннуң амгы орулгаларын индекстээринче киреринге үндезилеттинген социал камгалалдың хемчеглери эргежок чугула апаар. Төлевириниң хемчээлин чаңгыс катап доктаадыр деп көрүп турары орнун эгидип дуглаар дээниден индексацияның ылгалып турар бир чүүлү хереглел барааннарынга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге өртектерин ам улгаттырып турарынга хамаарыштыр чоннуң орулгаларын таарыштырарының тускай механизми боор турар. Маңаа база-ла орнун эгидип дуглап төлеп бээрин чурттакчы чоннуң эвээш хандырылгалыг бөлүктеринге колдадыр бээр.

Орнун эгидип дуглап төлеп бээри-биле чергелештир орулгаларны индекстээри, бистиң бодап турарывыс-биле алырга, рынок экономиказынче шилчилгениң үе-чадазында чурттуң бүгү чонунга идегелдиг социал магадылалды тургузар. Орулгаларны индекстээри-биле чергелештир орнун эгидип бээриниң эң биче деңнелин ССРЭ-ниң чазаа ВЦСПС-биле кады доктаадыр.

Ам херектиң организастыг талазының дугайында чугаалап көрейн. Эгидип төлеп бээрин кол орулганы ап турар черин барымдаалап, айда бир катап төлээри көрдүнүп турар.

Пенсионерлерге, бичии уругларга, азыралда турар кижилерге чурттап турар чериниң аайы-биле социал хандырылга органнары төлеп бээр.

Студентилер болгаш дээди, ортумак тускай болгаш профессионал-техниктиг өөредилге черлериниң сургуулдары, аспирантылар стипендия ап турар черлеринден дузаламчыны алыр.

Долу бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар бүдүрүлгелер болгаш организациялар күш-ажылчы коллективтер-биле администрацияның аразында чардынган коллективтиг керээлерге дүүштүр күш-ажыл төлевириниң фондузундан болуңун ажылдакчыларынга немелде дузаламчыны көргүзүп болур.

Сөөлүнде онзалап демдеглексеп каап турар чүвем мындыг. «ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның экономиктиг харылзааларының үндезиннериниң дугайында» ССРЭ Хоойлузунга дүүштүр күш-ажыл, пенсия болгаш социал хандырылганың өске-даа хевирлериниң төлевириниң чүгле эң биче хемчээлин эвилел деңнелинге доктаадып тургузар. Эгидип төлеп бээриниң саналдап киирип турар хемчээлин күрүнениң эң биче магадылалы кылдыр санап болур. Эвилелдешкен, автономнуг республикалар, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң боттарының бюджединиң акша-хөреңгизиниң күсели-биле девискээринде тургустунуп келген онзагай чүүлдерин болгаш байдалдарны өөренип көрүп тургаш, эгидип төлеп бээриниң хемчээлин улгаттырып болур эргелиг.

Бо айтырыгны шиитпирлээриниң социал-политиктиг болгаш экономиктиг эң чугулазын өөренип көргеш, экономиканы таарыштыр экижидериниң Программазында көрдүнгениниң ёзугаар «Үүрмектеп садар өртектериниң кол негелделериниң болгаш чоннуң социал камгалалының хемчеглериниң дугайында» төлевилелди бүгү чон чугаалажып көөр кылдыр саналдаар киирери эргежок чугула деп ССРЭ-ниң чазаа санап турар. Чоннуң чөпшээрели чокта шак ындыг базымны кылып болбас. Чурттуң хамааты бүрүзү борта болуңун саналдаар ужурлуг.

БЕДИК БҮДҮРҮКЧҮЛҮГ, ШЫНАРЫ БЕДИК КҮШ-АЖЫЛДЫ БАРЫМДААЛАП КӨӨРҮН КҮШТЕЛДИРЕРИ, КҮШ-АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИ БОЛГАШ АЖЫЛДЫГ БОЛУРУ

Эштер! Өөрүшкү-маңнайлыг бүгү-эвилел рыногунуң догуннап тургустунары дээштиг ажылдаарын мурнуку одуругже идип үндүрүп турар. Ынчан кижиниң күш-ажылга хамаарылгазы үндезини-биле өскерлир, кылган ажылдың алыс түңнели дээш харысалгазы улгадыр. Ажылдап турар черим үнелиг деп чүве кижи бүрүзүн билиндирип кээр кылдыр албадап кээр, болуңун арга-шинээзин болур-чогууру-биле ажыглап болур арганы аңаа берипте хире база аңаа үндезилээш, амыдыралдың шынарын доктаамал экижидерин хандырыпкы дег, күннүң-не өзүп орар хуузунда хереглелин болгаш өг-бүлезиниң хереглелин хандырыпкы дег хемчеглерни ап чорудары эргежок чугула.

Чоокку чылдарда экономикада структура талазы-биле оон социал эде угланыышкыны, камгалал адырларының конверсиязы, бүдүрүлге тудугларын кызырганы база орулгазы эвээш база карылгалыг бүдүрүлгелерни узуткаары-биле холбаштыр, а ол ышкаш 90 чылдарның ортаа үезинден эгелеп ажыл кылып шыдаар кижилерниң саны өзери-биле күш-ажыл рыногунга боттуг салдар чедиртинер.

Бо байдалдарда ажылдыг болурунуң концепциязын ийи альтернативтиг кылдыр көрүп болур.

Бирээде, ажыл чок болур чорукту экономиканың бедик ажыктыг боор турарының негелдези кылдыр көрүп болур. Ажылдаар эргелиг деп магадылалдан бүрүн ойталаар, элээн үениң дургузунда ажыл чок чорукту өжегээр деткиир, күш-ажылдың эң бүдүрүкчүлүүн бедидеринче оларны албадап кээр кылдыр ажылдакчыларны албадаар күчүлүг чепсек кылдыр ону ажыглаар.

Ындыг вариантыны барымдаалап көөрге, шын ышкаш-даа бол, ооң-биле черле чөпшээрежип болбас. Ниитилелдиң социал бергедээшкиннерин чидиглендирериниң дузазы-биле экономиктиг бедик, ажыктыг чорукту чедип алырының ажыы черле чок болур. Ажылдаар эргениң Конституцияда көрдүнген магадылалын хандырарынга эргежок чугула бүгү хемчеглерни күрүне ап чорудар хүлээлгелиг болгаш ап чорудар-даа апаар.

Ийе, рынок экономиказынче шилчииниң эге үе-чадазында күш-ажыл кылып шыдаар чоннуң чамдык кезии ажыл чок болу бээриниң байдалы тургустунуп кээп болурун билип турар бис. Ынчалзажок «артык кижилер» дугайында эвес, а күштерни сайгарылдыр эде тургузар дугайында чугаа болуп турар. Бо талазы-биле шиитпирлээри эргежок чугула нарын айтырыглар ажылчын күжүн материалдыг бүдүрүлгениң өске адырларынче болгаш бүдүрүлгениң эвес талаже — чоннуң культура-амыдырал, садыг база өске-даа хандырылгазын экижидеринге, дериг-херекселдериниң ээлгелиг ажылдаарын бедидеринге эде хуваары-биле холбашкан болур.

Бо байдалдарда бирги черниң чугула сорулгазы — күш-ажыл рыногун тургузар үеде чайлаш чок болдунар чорудулгаларның хемчээлдерин болгаш шапкынын шын үнелеп көөрү, оларны ажыктыг кылдыр башкарарын хандырар хемчеглерниң системазын боттандырары болур. Ол сорулганы шиитпирлээри ажыл-биле хандырарының шиитпирлиг хемчеглерин негеп турар, ук хемчеглер болза, улус ажыл-агыйынга, кадрларны белеткээриниң, хуваарының болгаш эде тургузарының бүгү системазын эде көөрүнге структуралыг базымнарны дүрген кылырын хандырар ужурлуг. Ооң-биле холбаштыр күш-ажыл рыногунуң болдунгу дег таарымча чок салдарындан социал камгалалдың бедик чадазын ниитилелдиң күш-ажыл кылып шыдаар кежигүн бүрүзүнге хандырып бээр экономиктиг болгаш организастыг үндезиннерни ниити күрүне деңнелинге болгаш чурттуң бүгү регионнарынга тургузары эргежок чугула. Ажыл-биле хандырар дугайында хоойлуну ажылдап кылырын база хүлээп алырын дүргедедир дугайында ВЦСПС-тиң саналын деткип турар бис.

Кижилерниң чогаадыкчы арга-мергежилдерин ажыглаарының талаларын калбартыры рынок экономиказының байдалдарында күш-ажылчы идепкейлиг чорукту бедидер идиглерни күштелдирериниң күчүлүг фактору болур ужурлуг. Тывынгыр-ажылгыр чорук оларның аразында бүрүн эргелиг олутту ээлээр.

ССРЭ-де тывынгыр-ажылгыр чорук — ол дээрге күштүг хоойлужудулганың хемчээлинге дүүшкен болгаш өнчүнүң бүгү хевирлериниң ажыглаарынга үндезилеттингени идепкейлиг ажыл-агый чорудулгазы-дыр. Болуңун хуузунда күш-ажылчы күжениишкиннерин база тывынгыр-ажылгыр чоруун улгаттырарының-даа күсели-биле, ажылдаарының коллективтиг түңнелдерин экижидериниң-даа аргазы-биле болуңун амыдырал деңнелин шиитпирлиг экижидериниң аргазы тыптып келир. Өнчүнүң хөй янзы хевирлериниң болгаш ажыл-агый тургузуг чадаларының хөгжүүр хемчээлиниң шаа-биле бо байдалдың ужур-дузазы улгадыр апаар.

Тывынгыр-ажылгыр чоруктуң хевирлери эң-не янзы-бүрү. Ол дээрге — хуузунуң болгаш өг-бүлениң күш-ажылчы чорудулгазы, кооператив, акционер, аренда бүдүрүлгелери, ажыл-агый эштежилгелери-дир.

Хамаатыларның тывынгыр-ажылгыр чоруун, ажыл-агыйжы инициативаны ажыл-биле хандырарының айтырыын шиитпирлээриниң чиигедир арганы бээр күчүлүг бира кылдыр санап көөр ужурлуг бис. Хөй чурттарның дуржулгазын ап көөрге, бистиң тывынгыр-ажылгыр чорук хөй миллион ажылчы чонну ажыл-биле хандырар аргалыг болуп турар.

Бо херек бистиң чуртувуска хамаарыштыр мырыңай чаа чүүл болганда, тывынгыр-ажылгыр чорукту хөгжүдер талазы-биле хемчеглерниң үе-чадаларын болгаш дараалашкаан тодаргайлаарда, ниитилелде тургустунган экономиктиг болгаш социал байдалды барымдаалап көөрү чугула дээрзин чазак бүрүн билип турар.

Кооператив шимчээшкининге кылдынган хажыдыышкыннар, а ол ышкаш бүдүрүлгелер коллективтериниң бөлүгдешкен кызыы эрге-ажыктарын илергейлээн хөй санныг фактылар чоннуң таарзынмас чоруун болдурганының социалистиг анализ бадыткап көргүскен. Бистер шак оортан чогуур түңнелдерни кылыр ужурлуг бис. Болуңуң алыс утказының талазы-биле депшилгелиг болгаш биске эң-не чугула кооператив шимчээшкинниң ооң ажыл-чорудулгазының сан-хөө болгаш экономиктиг башкарыкчыларының ажылдавайн барганың уржуунда хөй чүүлдер талазы-биле ынчангаш багай болу берген-дир.

Күш-ажыл рыногун чогумчалыг кылдыр ажылдадыр төлээде, хөй чүүлдерни баш бурунгаар бодап көөрүвүс черле чугула. Чижээ, чурттуң бүгү девискээринге хамаатыларның хостуг сайгарлып көжер аргазының бар болуру эң-не эргежок чугула. А ону хандырарда, чуртталга бажыңнарының рыногун тургузары негеттинер.

ССРЭ-ниң Президентизиниң чарлыынга дүүштүр соң-биле холбашкан айтырыгларның бүгү комплекизин чазак чоокку үеде ажылдап кылыр. Хамааты бүрүзү квартираны азы бажыңны садып алырының, узун хуусаада хөлезилээриниң азы арендалаарының аргазы-биле хостуг, болуңуң күзээшкин ёзугаар тып ап шыдаар ындыг байдалдарны тургузары чугула.

ССР ЭВИЛЕЛИНИҢ БОЛГАШ ЭВИЛЕЛДЕШКЕН РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ЭКОНОМИКТИГ ХАРЫЛЗААЛАРЫ

Эштер! Совет Федерациязының болгаш чаңгыс аай эвес чорудулгаларның шуптувус херечилери болуп турар-дыр бис. Төптүң болгаш чер-черниң чөрүлдээлериниң көстүп келиринге арганы бистиң ниитилеливистиң демократчылыгазы берген, ынчаарга ук чөрүлдээлерни ооң мурнунда эргелеп башкарарының чагырып дужаар системазы, төпчүткен шыңгыы планнаашкын-биле чавырылдырып келген.

Ынчалзажок бистиң федерациявыста байдалды бөгүн сайгарып көөрде, ону чаартыр талазы-биле кылдынган чүүлдерни эскербейн барып болбас. Төптүң бүрүн эргелериниң хөй кезиин сөөлгү чылдар дургузунда эвилелдешкен республикаларга дамчыдып берген, чер-чер Советтериниң эргелерин база калбарткан. ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның эргелерин база харысалгазын Конституция ёзугаар чаазы-биле ылгалдыр тодаргайлаарының үндезиннерин доктааткан чугула чамдык хоойлуларны ССРЭ-ниң Дээди Соведи хүлээп алган.

Башкартынар рынокче шилчиишкин болза чаа хоойлужудулга актыларының тывыскан эргелерин долу хемчээлдиг боттандырып, совет федерацияны шынарлыг, улам бедик деңнелче көдүрүп, интеграция чорудулгаларын күштелдирип шыдаар экономиктиг механизмни тургузар. Улус ажыл-агыйының бүгү комплекизиниң ажылының ажыктыын боттуу-биле бедидер сорулгалыг ниити-эвилел рыногу оларны хөгжүдериниң үндезини болур ужурлуг. Ниити-эвилелдиң эң калбак рыногунга хостуг ажыл-чорудулганың аргаларын ажыглаары бүгү республикаларга ажыктыг болур, ынчаарга оларның ажыл-агыйының регионга хамаарышкан онзагай чүүлдери аңаа бүгү талалыг ажыглаттынар апаар. Республикаларның национал кызыгаарының иштинге хагдынчак экономиктиг харылзааларны тургузарынче чүткүүшкүн — ол дээрге мунгашталыышкынче орук-тур. Бистиң келир үевис — ССРЭ-ниң чаңгыс аай ниити рыногун бүгүдеге тургузуп бээри-дир.

Концепцияны белеткеп тура, чазактың үндезин кылдыр алганы ССР Эвилелиниң болгаш республикаларның аразында экономиктиг харылзааларның эде тургустунуушкунунуң кол принциптеринге доктааксайдыр мен.

Чүнүң-даа мурнунда бис федерацияның экономиктиг үндезиннериниң чаартылгазы бүгү-ле эвилелдешкен республикаларның болгаш бистиң чуртувустуң чонунуң эрге-ажыын боттандырган, оларны чарар эвес, а каттыштырар база ындыг арга-биле экономиктиг тускайланыксаар хөөннүң бүгү-ле илерээшкиннеринге удур угландырарын удуртулга кылган бис.

Ийиги принципиалдыг негелде мындыг: ам кылып чоруттунар ажылдарны чаа Конституция үндезининге калбартыр, оон ужур-утказы — эвилелдешкен республикаларның экономиктиг бүрүн хамаарышпазы болгаш тускайланы. Эң чугула сорулга — эвилел керээзин чаартыры болгаш ССР Эвилели биле эвилелдешкен республикаларның база оларның бот-боттарының аразында керээ харылзааларының утказын тодарадыры.

Кандыг-даа удур-дедир экономиктиг харылзааларның схемазында, ам күштүг болуп турар улус ажыл-агыйының кадыг чурумнуг вертикалдыг эргелеп башкарылгазын рынок харылзааларының механизминиң хөгжүлдезинге болгаш бүдүрүлгелерниң, ажыл-агый организацияларының горизонталдыг харылзааларынга оларның чагыртылгазын болгаш өнчү хевирлериниң санавайн, үндезилеттинген эргелеп башкарылганың системазы-биле солуушкун боор болурун өөренип көөр ужурлуг. Бүгүле ажыл-агый чорудуп турар субъектилерге ниити-эвилел рыногунче хандыг-даа шаптараазын чокка үнериниң арга-шинээ магадылаттынган турар ужурлуг.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы хоойлу актылары эвилелдешкен республикаларның болгаш ССР Эвилелиниң эргелерин, а ол ышкаш оларның чурттуң хөгжүлдезиниң экономиктиг болгаш социал удуртулгазынга харысалгазын кызыгаарлап турар. Чамдык республикаларга ССР Эвилели-биле кады программаларның күүседдезинге оларның киржилгезиниң чадазы дег, оларның эвилел органнарының деңнелинге шиитпирлеп турар айтырыгларының составы чаңгыс аай эвес болур.

А бир эвес ниити план дугайында чугаалаар чүве болза, эвилел органнарынга чүнүң-даа мурнунда чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң, ниити-эвилел ужур-уткалыг күрүне программаларының сайгарылгазының удуртулгазының, республикалар-биле кады күрүне планын тургузарының, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның ажыл-чорудулгазының экономиктиг таарыштырылгазының перспективаларын ажылдап кылыры хевээр артар.

Төптүң талазындан ССР Эвилелинге хамаарыштыр ниити өртек тургузарының, сан-хөө-чээли болгаш акша эргелдезиниң, чурттакчы чоннуң күш-ажыл төлевириниң болгаш социал магадылалының, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың, а ол ышкаш эвилелдешкен республикаларның киржилгези-биле бүдүрүкчү күштерни таарыштырарының айтырыгларынга принципиалдыг чөптүг чорукту ажылдап кылырының адырларынга политиканың ниити үндезиннерин хевирлээри артып калыр.

Экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң бүгү арткан айтырыгларын эвилелдешкен республикалар боттары азы эргелеп башкарылганың эвилел органнары-биле кады шиитпирлээр.

Үште, түңнел мындыг: янзы-бүрү эге арга-шинекти деңнештирериңге база экономиканың тускай социал-экономиктиг болгаш национал онзагайлаашкыннарының тургустунуп келген специализациязының учёдунга чамдык республикаларның ниити-күрүне чергелиг тодаргай деткимчези эргежок чугула.

Девискээрлерниң бот-акшаландырылышкынче кирип турар үезинде эвилелдешкен республикаларның эге байдалдары дең эвес дээрзин өөренип көөрү чугула. 1989 чылда РСФСР-де, Белоруссияда, Прибалтика республикаларында бүдүрүлге адырында хаара туттунган чаңгыс кижиге хамаарыштыр национал орулганың бүдүрүлгези 6,5-тен 7,5 муң рубль болган, а Ортаакы Азияның республикаларында болгаш Казахстанда—3,5-тен 5 муң рубль. Бо республикалар сайзырангай регионнардан кижи бүрүзүнүң барааннар болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң хереглелдериниң хемчээлиниң, оран-сава хандырылгазы-биле оон-даа бедик — ийиден хөй катап хожудап калган.

Ындыг төлээде, боттуг чылдагааннарның уржуунда таарымча чок байдалга таварышкан республикаларга болгаш национал тургузугларга дуза чедирилгезиниң механизмин ажылдап кылыр апаар. Ол механизм чамдык элементилерни хаара тудар ужурлуг:

Оларга үндүрүг онаашкынынга, акшаландырылышкынга, болгаш чээли бериишкининге, шилчилгелиг үеде рыноктуң оон-даа өске таарыштырыкчы талаларын ажыглаарынга экономиктиг чиигелделерни бээр;

Чамдык республикаларның ниити-эвилел болгаш регионалдыг программаларының сайгарылгазынга керээ ёзугаар көрдүнгени-биле, киржилгениң онзагай байдалдарын тургузар;

Адак сөөлүнде, эвилелдешкен республикаларның бүдүрүлгени национал орулгадан алган дең хуулаашкыннарның үндезининден хевирлеттинип болгу дег тускай регионалдыг фондузун тургузар болгаш ону эвилел база республикалар чазактарының кады алган шиитпирин ёзугаар ажыглаар.

Шилчилге үе-чадазында рынок харылзааларының болгаш улус ажыл-агыйының материалдыг балансылаттынарының дугайында

Эштер депутаттар!

Башкартынар рынок экономиказынче шилчилге чорудулгазын өске таладан, тодаргайлаарга, улус ажыл-агыйының болгаш ооң кол секторларының материалдыг балансылаттынарының талазындан ам сайгарып көөрүн меңээ чөпшээреп көрүңер. Рынок харылзааларынга оруктуг ажыдып, ажыл-агый чорудулгаларынга хосталганы берип тура, бүдүрүлгеге туруушкуннарны болдурбайн, улус ажыл-агыйының материал талазы-биле балансылаттынарын чедип ап, аъш-чем болгаш өске-даа хереглел барааннарынга чоннуң негелделерин хандырарын чедип алыры шилчилге үе-чадазының эң берге сорулгаларының бирээзи болур.

Он-он чылдар дургузунда бис улус ажыл-агыйының материал талазы-биле балансылаттынарын, планныг онаалдаларны хуваарының болгаш продукцияның төптен үлээриниң үндезининге боттандырып кызыдып турган бис. Күзээн түңнелдерни чедип алыры кажан-даа чедип алдынмайн турган. Харын-даа дефицит улам өзүп, чүү-даа хереглелдерни таарыштырып, курлавырларны камнаарынга орук бербейн турган хереглекчилерниң негелде-хереглелдериниң доктаамал эвес өзүлдезинде бүдүрүлгениң идиг бериишкинин кошкап турган. Рынокче шилчилге мону ажып эртеринге дузалаары-биле чугула болгаш ажыл-агыйны хумагалыг, камналгалыг чорударынче, хереглелге дыңнангыр болурунче албадаптар. Экономиканың балансылаттынганынче чүгле ынчаар шилчип болур.

Ынчалза-даа ону дораан кылыры берге. Сайзырангай рынок инфраструктуразы чок болза, мурнунда турган ажыл-агый харылзаалары буурап болур, а чаазын дораан тургузуп шыдавас. Ынчангаш рынок харылзааларын хөгжүдүп тура, бодамчалыг хөделири чугула, бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин, аъш-чем болгаш өске-даа хереглел барааннарының рыногун организастаарын күрүнениң эргезинге арттырза эки.

Чугаа чүнүң дугайында болуп турарыл? Рынок садыгжыларны база садып алыкчыларны боттары тып ап, барааннарны бот-боттарынга таарыжыр өртекке саарар арганы бээр. Бистиң бүдүрүлгелеривис продукция сайгарарын, материалдыг курлавырлар-биле хандырарын оларга бирле кижи кылып бээринге өөренип калган. Кым-даа хөреңги үндүрбес, айтышкын бербес таварылгада, олар берге байдалга чүвениң ужуруң билбейн таваржып болурлар.

Баштайгы үеде чугула харылзаштырыкчы четкилерни, бараан биржаларын, ярмаркаларны, садыг информациязының системазын, банкыларны, камгалал фирмаларын — ол чокта рынок туруп шыдавас чүүлдерин организастаарын дарый шиитпирлээр. Бо талазы-биле ССРЭ-ниң Курхандырылгазының, бүгү республика, адыр болгаш түс чериниң үлелге органнарының структуразынга болгаш хүлээлгезинге өскерлиишкиннер болур. Чаа рынок инфраструктуразының үндезини 8 муң ажыг организациялар кирип турар улус ажыл-агыйынга бараан эртирер четки болур.

Коммерцияның, маркетингтиң үндезиннеринге өөренип, кадрларны өөредип кижизидер апаар. Бо талазы-биле бистиң дуржулга эвээш. Садыгга болгаш садыгжыларга багай хамаарылга тургустунган: ховар барааннар садып саарар алыксак-чиксек кижилер тыптып келген.

Ындыг үнелелдерде чылдагаан база бар харын. Ынчалза-даа борта ажыл-агыйжы чорукту базып, болуңун шимченмес чоруу-биле ажыт экономиканың тыптырынга, янзы-бүрү үүлгедиг кылырынга таарымчалыг арга берип турган директивтиг-үлелге системазы бир-ле дугаарында база буруулуг.

Рынок—садыг. Культурлуг, бедик деңнелдиг садыгжы, коммерсант чокта, бодунга хамаарышпас курлавырлар үлеп орар күрүне дүжүметтериниң солуп, бараан шимчээшкиннерин организастаар харылзаштырыкчы чокта, ол болдунмас. Садыгны солчулганың маажым адыры кылдыр эвес, бүдүрүлгениң шимчедикчизи болгаш таарыштырыкчызы кылдыр көөрү чугула. Биске билдингир классиктиң дүрүмүн сактып көрээлинер: саарылга—бүдүрүлгениң уламчылаашкыны. Чүгле экономика талазы-биле чүве чедир билбес кижи харылзаштырыкчыны ажык-кончаачы кылдыр көрүп болур. Тургустунган бодаашкыннарны ажып эртип, садыгны эде тургузарының болгаш сайзырадырының талазы-биле идепкейлиг ажылдап, барааннарның база ачы-дуза чедирилгезиниң хостуг шимчээшкининге моондак болуп турар эрги структураларны узуткаары чугула болуп турар.

Ынчалза-даа бо чорудулгалар тургустунарының үе-чадазын эртип, чаа структуралары быжыккыже, оларны кичээнгейлиг хайгаарап бүгү талалыг деткивишаан, херек продукцияны бүдүрери доктаавазын дээш, эң-не эргежок чугула чүүлдерге улус чединмес чорукту көрбезин дээш сагыш салыр ужурлуг бис.

Бо айтырыг талазы-биле чазак бодунуң туружун тодарадып алган болгаш бараан рыноктарының янзы-бүрү хевирлериниң тургустунарының дугайында саналдарны белеткеп алган.

Хамыктың мурнунда бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң база улус ажыл-агыйының материалдыг балансылаашкынын хандырарының дугайында чугаалап көрейн. Мында байдал дыка нарын.

Бүдүрүлгелер, бот-тускайлан улуг эргени алгаш, бо таварылгада чамдыкта харын контроль сан-чурагайлары-даа, күрүне чагыглары-даа барымдаалавайн, боттарының бүдүрүлге планнарын боттары-ла тургузуп чогаадып алыр аппарган. Ооң-биле чергелештир олар керээлиг хүлээлгелерин чамдыкта база-ла күүсетпейн баргылаар. Ынчалза-даа боттарының планнарының материалдыг хандырылгазын, канчаарга-даа, негеп турар боор-дур. Элдептиг байдал бо: планны бодумнуң эрге-ажыымга дүүштүр бодум тургузар мен, а ону күүседиринге херек бүгү-ле чүүлдү тепмензэ бергей аан дээр.

Шак бо удурланыышкактарның донун чежер дизе, бүдүрүлгелер чүгле боттарының планнарын боттары чогаадып тургузар аргалыг болур эвес, харын оларның материал-техниктиг хандырылгазы дээш база харыылаар, шак ындыг байдалдарны база тургузары эргежок чугула. А ол дээрге олар бот-боттары кады хөделип тургаш, оларны тыптынып алырының айтырыгларын шиитпирлээр кылдыр материалдыг курлавырларны хостуг барып алыр эргени бээр дээни ол-дур.

Курлавырларны төпчүдүп хуваарын улуу-биле кызыраарының база күрүне чагыгларын кылырынга айтырыгларны принципиалдыг өскертириниң эргежок чугулазы оон тургустунуп келир.

Амгы үеде ажыглап турарывыс методту алыс утказының талазы-биле директивтиг даалгадан барык-ла ылгалбазы дээш үргүлчү шүгүмчүледип келгенин сагындырып каайн. Шынап-ла, продукцияның эң чугула номенклатуразының талазы-биле күрүне ону кылып үндүрген кол кезээнге — 95 хуузунга чедир чагыг киирер болгай. Ол чорук материалдыг курлавырларны дамчыштыр бүдүрүлгеге салдар чедирер, эргежок чугула кылыгларны бүдүреринче оларны ыйылар чамдык аргаларны берип турар ышкажыл. Ынчалза-даа материалдыг балансылаашкынны ындыг янзылыг чедип алыры берге дээрзин ийи чылдың дуржулгазы бадыткаан. Бир эвес тургустунган корум-чурумну арттырып аар чүве болза, рынок харылзаалары хөгжүвес-даа, XXI чүс чылдың бүдүүзүнде бистер солчуп садыглажырының «чечектелиишкининге» чедир чурттап келгенивис таварылга эвес-ле болгай.

Продукцияның хуваап турар хевирлериниң санын эң-не улуг хемчээлдиң-биле кызырып болбайн аан. Ынчалза-даа, чижээлээрге, кара болгаш өңнүг металлдарның прокады ийикпе харын олар-ның чамдык хевирлери, цемент, ыяш, химияның чамдык материалдары, одалга дээн ышкаш он хире чеде бээр аттыг ындыг курлавырларны төпчүдүп хуваарын арттырып каарга-даа, бүдүрүлгелерниң бот-тускайлан ажыл-чорудулгазы моондакталыр апаар. Ынчангаш бис бо угланыышкынның базымнардан дадагалзаан бис.

Өске бир янзы арга бар — болуңун ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула бүгү-ле чүүлдерни белеткелчи боду тыптынып алыр. Төпчүткен хуваалда бүрүнү-биле чок болур. Ниитизи-биле бо орук черле кедилиг. Ынчалза-даа ону чүгле рыноктуң хөгжүлдезиниң кайы-бир үе-чадазында ажыглап болуру хараадалчыг, бо таварылгада негелде хереглелден кезээде артык болу бээр. Бистиң аңаа чедеривис ам-даа ырак. Ынчангаш рынокче шимчээшкинниң эге үе-чадазында курлавырларны төпчүдүп хуваарындан бүрүнү-биле ойталаары — эрте херек-тир.

Үшкү хевир-янзының утказы чүл дээрге, күрүне чагыын тургузарда, эң чугула продукцияны кайы-бир сорулгаларга эргежок чугула хемчээл-биле кызыгаарлаан номенклатура ёзугаар доктаадыр. Шак ындыг таварылгада ажылдың саның өйлей шилип алганы, а күрүне чагыгларының негелделери продукцияны кылып бүдүрерлерге ажыктыг болган турары эргежок чугула. Бир эвес өртектериниң база үндүрүгнүң чиигелделериниң чогуур политиказын чорудар болза, ону чедип ап болур. Ооң-биле кады баштайгы үе-чадада күрүне чагыгларының албан болурун арттырары база оларны күүсетпээни дээш шыңгыы хемчеглерни көөрү эргежок чугула.

Шак бо арга-хевирни чазак рынокче шилчииниң үезиниң сорулгаларынга болгаш аргаларынга эң-не дүгжүп турар деп санаан. Күрүне чагыгларының составын 1991 чылдан эгелеп дараазында сорулгаларга: камгалал хереглелдеринге, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының болгаш культураның чагыгларынга, чурттуң экспорт хүлээлгелерин күүседиринге, ниити күрүнениң эртем-техниктиг программаларын боттандырарынга чурттакчы чонга рынок фондузун хевирлеп тургузарынга база күрүнениң материал-техниктиг курлавырларын тургузарынга кызыгаарлаарын көрүп турар. Агроүлетпүр комплекизиниң болгаш чиик үлетпүрнүң доктаамал чогумчалыг ажылдаарынга онзагай эргежок чугулазын

(Төнчүзү 4-кү арында).

ЧУРТТУҢ ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫНЫҢ БОЛГАШ БАШКАРТЫНАР РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНЧЕ ШИЛЧИИРИНИҢ КОНЦЕПЦИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү арыннарда).

өөренип көрген — бо адырлар курлавырларының эң чугула хевирлериниң талазы-биле күрүне чагыгның составынга эң кол сорулгалар кылдыр кирртинген.

Ынчангаш төпчүткен чурум ёзугаар үстүнде айыткан улуг сорулгаларны шиитпирлээринге күрүне чагыгның кызыгаарлыг номенклатуразының продукциязын хемчээл-биле хуваар апаар. Бо бөлүктен ангыда, бүгү чүүлдер хостуг сайгарылгага кирер. Шак ындыг хевир-янзыда бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң ниити кылып үндүреринге күрүне чагыгынче бот-деңзигүүрү 40 хуудан эвээш эвес боор турарын санаашкыннар көргүскен. Ынчангаш бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң рыногун хөгжүдеринге эки чүткүлдүг бээр боттуг арга тыптып кээр.

Шак ындыг арга дээш чаңгыс эп-сеткилдиг талалакчылар чок болганын чугаалап каар ужурлуг мен. Шак ындыг орукка киргеш, бис материалдыг балансылаашкынны үзүп каапканывыс ол деп, чамдык улус бадыткап турар. Ындыг янзылыг айылзынышкыннар төпчүткен хуваалданың күжүнге чанчыккан бүзүрелге үндезилеттинген деп бодай-дыр мен. Ынчалза-даа бистиң бүгү дуржулгавыс кажан хамык чүүлдү төпчүткен арга-биле хуваап турган ол үеде материалдыг хандырылганы 100 хуу чедип алыры кажан-даа болдунмаан, бис аажок кызагдалга үргүлчү-ле чурттап келген бис. Ынчангаш келир чылдан эгелеп, улус ажыл-агыйының барык бүгү адырлары бот-боттарының аразында харылзааларже шилчири база бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң рыногунче бүдүрүлгелерниң аразында дорт харылзаазы ындыг-ла бөдүүн болбас. Ажыл-агыйның тургустунган харылзааларын канчап-чоор тургаш, бар-ла аргазы-биле арттырар дээш амдыгааштан-на сагыш салыры эргежок чугула. Катаптап каайн: чогуур ажылды ам-на эгелээр херек. Материал-техниктиг хандырылганың амгы туруп турар бүгү системазы бо сорулганы шиитпирлээринче саадал чокка дораан кирер болгаш бодунуң эптештирикчи ажыл-чорудулгазы-биле чаа кады ажылдажылганың көвүрүглерин тударынга бүдүрүлгелерге дузалаар боор деп, чазак санап турар.

Рынок харылзааларының байдалынга инвестиция комплекизи

Шилчилгелиг үеде чугула рольду инвестиция адырынга бүгү чүвени чогумчудары ойнаар. Ол дыка хөй чылдар дургузунда улус ажыл-агыйынга курлавырларның кедергей улуг массазын чогуур беримчези чокка бодунга синирбишаан база ажыглалга хевээр арттырбышаан, бистиң сан-хөөвүстү таарымча чок болдуруп турар участок болу берген. Кандыг-даа хемчеглерни ап чорудуп турбуже, тудугнуң хуусаазын, кол объектилерге күштерни болгаш акша-хөреңгилерни мөөңнээри болдунмайн турар. Оон чылдагааны — мынчага чедир ажыл-агыйның эрги системазы-биле ажылдап келгенивисте, оон шиитпирлии-биле ойталап тургаш, санаттынган четпестерден адырлып ап болур бис деп бодап тур мен.

Чоокка чедир-ле капитал салыышкынының хөй нурүүзу моон хуваттынып турганын, ол хөй чылдарның дуржулгазының көргүскени-биле оларның шынарлыг ажыглаарының кандыг-даа магадылалының чогун билир бис. Реформа чоруп турар үеде инвестицияже акша-хөреңгиниң улуг нурүүзу бүдүрүлгелерже шилчиттинген турган. 1990 чылда ол сорулга-биле шилчиттинген 174 млрд. рубльден төпчүттүнген капитал салыышкыннарынга 84 миллиард рубль онаажып турарын чугаалаарга-ла четчир. Дараазында чылда оон-даа эвээжээр.

Түңнел кандыгыл ынчаш? Долу орулга-чарылгада болгаш бот-акшаланыышкында бүдүрүлгелер инвестицияны элээн камналгалыг чарыгдаар боор деп бодап турган бис. Херек сыр-дедир болган. Хайлыг «доозулбас» тудуглар ол чокка-ла халаптыг хөй, уламна көвей болу берген. Сөөлгү дөрт чылдарда доозулбаан тудугнуң ниити хемчээли 60 млрд. рубль өскен болгаш 181 млрд. рубль четкен—ол дээрге инвестицияның чылда хемчээлинге 94 хуу-дур!

Чылдагааннар дилээр дээш агар сандан экономиканың баланс чогун, тудуг күчүлеринге болгаш деритлеринге ховар чүүлдериң ап октаптып болбазы билдингир. Бир эвес айтырыгны дөзүнге чедир дилээр болза, доора харылзаалар, акша-хөреңги курлавырларын рынок аргазынга таарыштырып тургаш чыгдынарының база элээн шынарлыг ажыглаарын хандырарының үндезининге экономиктиг механизминиң чок боор турарынга чөлениң турарывыс ынчан билдинип кээп болур.

Бир эвес бис ындыг механизмни тургузуп албас болзувусса, рынок харылзааларынче киреривис ниитизи-биле айтырыг адаанга артар деп чүвеге бүзүрээр мен. Рынокту ол адырга дүрген тургузарынга арганы дилээр херек. Үндезиннер бар-дыр. Кол чүве бүдүрүлгеге көөрде, мында ажыы-биле эвээш, монополизасталышкын, тудуг бүдүрүлгезин тургузуглуг шимчеңгири-биле нагалдыг, экономиктиг идиг бериишкинге элээн шингээлделиг.

Ынчалзажок шынар чок төлевилелдерни боттандырарынга, чаа эгелээн тудугга база төнчү чок хуусааларга хостуг акша-хөреңгини салыр аргазын ачыкчы хевээр камгалап арттырар болза, тудуг күчүлери-биле тудуг-монтаж ажылдарын күүседиринге хереглел аразынга харылзааны кызырып шыдавас бис. Капитал салыышкыннарын төпчүтпейн турары-биле холбаштыр сөөлгү чылдарда балансылажылга харын-даа улгадып турар, ол дээрге факт-тыр.

Эң-не шиитпирлиг хемчеглер алыры биске эргежок деп бодап тур мен. База чүнүн-даа мурнунда инвестиция хереглелин кызыгаарлаар. «Хоочураан» тудугларга, чигзиничиг, беримче чок объектилер хандырарынга курлавыр салыр арга чуртта бөгүн чок. Ынчалзажок ол үргүлчү-ле утка чок боор турган. Чүгле шынарлыг, кыска хуусаала ажыглалга кирип турар төлевилелдер амыдыралга боттаныр.

Ындыг төлевилелди кым база канчаар шилип алырыл? Чагыкчы болбайн канчаар. Ынчалза-даа ам ол бодунуң акшазын черже хөмерин чөпшээрээр деп бе. Илеткелимниң чогуур кезээнге бюджет дефицидин кызырары, үндүрүг, банк хуузун бедидери дээш ышкаш сан-хөө болгаш чээли алырында улуг хемчеглер дугайын чугаалаан мен. Ынчангаш хоозун акша ам турбас. Оон-биле кады тудуг продукциязының тургустунуп турар рыногу бодунуң шилилгезин болдурар.

Ол дугайын аңгы чугаалаксап тур мен. Ындыг рынок тургузуп алыр дээш хөй чыл дургузунда чоруп келдивис. Ол үениң дургузунда тудуг эргелелиниң төпчүдүлгези арай-ла бүтпейн тур. Керээлиг ажылдарының хемчээлин тургузарынга төпчүттүнген планныг салдар үстүкү деңнелге кызырылган. Моон соңгаар, бодап турарывыс-биле, бүгү-эвилел деңнелинге күрүне чагыы эвилел бюджединден акшаланып турар кол тудугларны бодунга алыр. Эвилелдешкен республикалар бодунуң баш билир айтырыын барымдаалап, күрүне чагыын республика болгаш коммунал өнчүге, социал-культура адырынга, бойдус камгалаар хемчеглерге хамааржыр бүдүрүлгениң хөгжүлдезинден тодарадыр. Тудуг монтажының арткан кезиин тудугжулар керээлиг ажылдар рыногундан чедип аар.

Тускай социал ужур-уткалыг инвестиция комплекизиниң ажыл-чорудулгазының угланыышкыны кылдыр чазак чуртталга тудуун өөренип көөр. Чуртталга айтырыын шиитпирлээриниң программазын ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлели удуртулга болдурар. Рынок экономиказының байдалынга күрүнеден, эвилелдешкен республика бүрүзүнден, регионнан азы областан чуртталга тудуунга немелде деткимче негеттинип турар. Тудуг индустриязының баазазын болгаш тудуг материалдарының сайзыралын киириштир алырга, ындыг деткимче болур ужурлуг.

Эштер!

Эртем-техниктиг адырга база рынок харылзааларын хөгжүдери эргежок чугула.

Хамыктың мурнунда олар дузалал шинчилелдерге болгаш ажылдап кылыышкыннарга кирер ужурлуг, а ол чүүлдер бүдүрүлгеге чаа техниканы база технологияларны шиңгээдип алдынар апаар. Манаа эртем-техниктиг ажыл-чорудулганы организастаарының эң кол хевири болза, бот-орулга-чарылгалыг керээлер болур, а ажылдап кылдынган чүүлдер бараан болуп саартынар. Рынок чижилгези чуртка эртем-техниктиг депшилгени бурунгаарладырынга идиг бээри чугаажок.

Үндезин шинчилелдерге хамаарыштыр алыр болза, оларны моон-даа соңгаар күрүне холунга тудар, оларны акшаландырарының кол дөзү эвилел болгаш республикалар бюджеттеринден акша-хөреңгилер болур.

РЫНОК ХАРЫЛЗААЛАРЫНЫҢ БАЙДАЛДАРЫНДА АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИ

Эштер!

Аъш-чем айтырыын шиитпирлээри биске кайы хире чугула болуп турарын чугаалаар херээ чок боор. Аъш-чем-биле хандырылганы чогумчудары социал-экономиктиг база политиктиг утказыг эң-не нарын айтырыгларны чок болдурар деп ханызы-биле бүзүрээр мен, совет кижилерниң хөй нуруузу ындыг турушка чөпшээрежир боор деп бодаар мен. Манаа база-ла рынок харылзааларынга ынанып болур бис, агроүлетпүр комплекизи өске адырлардан артык манаа ижигинчел. Долу утказы-биле алдынган рынок кижилерниң бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга сонуургалын көдүрер, оларның черге болгаш бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринге хамаарылгазын үндезини-биле өскертир, ажылгыртывыңгыр ээ кижини, чижилгелиг база чарыштыг чорукту катап тывылдырар.

Рынок шивейликкен дыка хөй доннарны чежер база көдээ ажыл-агыйда тыптып келген дески эвес чорукту узуткаар арганы бээр. Бистиң чуртувустуң дуржулгазы болгаш даштыкының практиказы ону херечилеп турар.

АҮК-те рынок харылзааларын тургустунуп эгелээн. Агроүлетпүр бүдүрүлгелери колхоз рыноктарынга, фирма магазиннеринге улам-на улуг хемчээлдиг садыглаашкынны калбартып орар, дугурушкан өртектер-биле ногаа-чимис продукциязын база картофельди сайгарары нептерей бар чыдар. Хереглекчилер кооперациязы 10 млрд. рубльдиң аъш-чем бараанңарын улустан садып алгаш, дугурушкан өртектер-биле сайгарып турар.

Оон-биле кады агроүлетпүр комплекизи экономикага база бодунуң харылзажып турары черлер-биле харылзажылгаларга янзы-бүрү хажыдыышкыннарга эң-не алзыычал дээрзин барымдаалаваже хоржок. Маңаа кандыг-даа частырыглар бүдүрүлгениң кудулап баларынга чедирер, ниитилелдиң бүгү-ле кезектеринге аарышкылыг кылдыр дээп болур. Ындыг болганда, аграр секторнуң экономиказын рынок оруунче шилчидери онзагай, бодамчалыг шиитпирлээшкинни негеп турар.

Амгы үениң аграр политиказының ужур-утказы болза, ажыл-агыйны бот-тускайлан чорудар, бүдүрүп алган продукциязын болгаш орулгазын боду баш мииниип ажыглаар боттуг арганы тараачыннарга бээри, көдээге өнчүнүң база ажыл-агый чорударының бүгү хевирлери ажылдаар турарынга таарымчалыг экономиктиг байдалдарны тургузары-дыр.

Чугаа колхоз, совхозтарны тарадыр дугайында болбайн турар дээрзи билдингир. Чугаа болза, арендаңы хөгжүдерин дамчыштыр ында ажылдап турар кижи бүрүзү ниити фондуларның ээзи болуп турар кооперативтерниң эки тура каттыжылгаларын тургузарын дамчыштыр бүдүрүлге харылзааларын амыдыралдың бодунуң негеп келгениң ёзугаар өскертириниң, а ол ышкаш тараачыннарның бот-тускайлан ажыл-агыйларының база оларның каттыжыышкыннарының дугайында болуп турар. «Хүнүн бодаар» деп аңчыг сөс колхозчуга-даа, совхоз ажылчынынга-даа хамаарышпас апаар. Көдээниң чаартылгазының эгезин салган чер болгаш өнчү дугайында хоойлулар рынок экономиказының байдалдарында ам-даа долузу-биле болун көргүзер. Рынокка идепкейлиг салдарын чедирип турар бай-шыырак көдээ бараан бүдүрүкчүзү, хумагалыг ээ — бөгүн биске херек чүүл бо-дур.

Агроүлетпүр комплекизинге шилчилге үезинде элээн каш бирги чергениң хемчеглерин боттандырары көрдүнген. Оларның эң-не чугулаларынга доктаап көрейн.

Хамыктың мурнунда көдээ экономиканы сан-хөө талазы-биле кадыкшыдарынче угланган хемчеглер-дир. Үлетпүр продукциязының база холуксаалыг чемнериң амгы үеде күштүг болуп турары мөөңнеп садар өртектерин хевээр арттырбышаан, 1990 чылдың, азы реформада көрдүнгени турганындан бир чыл эрте, тараазының садып алыр өртектерин улгаттырар дугайын мурнунда чугааладым. Чүгле оон ачызында безин көдээ ажыл-агыйның орулгазы 9 млрд. рубльге көвүдээр.

Көдээ ажыл-агый продукциязының өске-даа бүгү хевирлериниң садып алыр өртектерин улгаттырар дугайында саналдар белеткеттингенин демдеглээн бис. Шөлдерниң болгаш фермаларның продукциязы дээш төлевирлер ынчан амгызындан 39 млрд. рубль көвүдээр, а ажыл-агыйларның арыг орулгазы 19 хуу хире өзер.

Ол ышкаш аренда коллективтери, тараачын ажыл-агыйлары болгаш кооперативтер организастаттынган турар колхоз, совхозтардан оларның мурнунда соңгаарладып каан турган чээли өрелерин үндүр бижип турар. 1990 чылда оон түңү 25-30 млрд. рубль болур деп санап турар. Ол түңнү күрүнениң иштики өрезинче немештирер деп саналдап турар бис.

Оон-биле чергелештир агроүлетпүр комплекизиниң онзагай талазын база аажок социал ужур-дузалыг болуп турарын барымдаалап көргеш, ону эң кол адырларның кызыгаарлаан даңзызынче киирген, а оларны болза, төптен хуваар материал-техниктиг курлавырларның эң чугула хевирлери-биле магадылалдыг хандырар ужурлуг болгай. Оон соонда чоорту оларны хостуг саарарын калбартырынче шугумну тудар.

Материал-техниктиг хандырылганың амгы хуваалда системазының дыка чегейн бүгүдеге билдингир болгай. Көдээге хөй санныг идегел чок, а чамдыкта харын-даа херек чок техниканы берип турар. Көдээ бүдүрүлгелерде бүдүрүлге чепсек-херекселдерин кылып турарларга салдар чедириптер кандыг-даа аргалар херек кырында чок. Чугаалаары ынчыг-дыр, ынчалза-даа ам канчаар: хөй чылдар иштинде көдээ ажыл-агыйга чаңгыс-даа адырны комплекстиг кылдыр механизастап чадашкан бис.

База бир ындыг байдалче силерниң кичээңгейиңер угландырар бодаан мен. Чуртка акшаландырыышкынның ниити хемчээлин кызырганы-биле холбаштыр көдээ черлерде кылып турар керээ ажылдарының, хамыктың мурнунда, көдээни социал талазы-биле чаартыры-биле холбаалыг чаа тудугларны мурнадыр көөрүп республика деңнелинге боттандырары эргежок чугула.

Биске, эштер, бүгү экономиканы продукцияны бүдүрүп турар кижиниң — тараачынның эрге-ажыктарынче углай ээлдирери чугула. Чер, өнчү, аренда болгаш арендалыг харылзаалар дугайында хоойлулар долу хемчээли-биле ажыглаттынзын дээр болза, оларны чер реформазын боттандырарының тодаргай ажылдап кылдынган механизми-биле быжыглаары, ажыл-агый чорудулгазының чаа хевирлериниң тургустунарынга организастыг хемчеглер-биле, сан-хөө база материал-техниктиг курлавырлар-биле дузалаары эргежок чугула.

Рынок экономиказының байдалдарында аъш-чем бараанңарын бүдүрүп турарлар биле оон хереглекчилериниң аразында хамаарылгаларга шыңгыы өскерилгелер тургустунар деп, чазак санап турар.

Баш удур санап көрдүнгел үнелээшкин-биле алырга, 1991 чылда аъш-чем бараанңарының рыногунга дараазында өскерилгелер тургустунары чадапчок:

(ниити түннелге хамаарыштыр хуу-биле)

	1989 чыл (херек кырында байдал)		1991 чыл (санаашкын-биле)	
	өскерилбес өртектер	хостуг база башкартынар өртектер	өскерилбес өртектер	хостуг база башкартынар өртектер
Күрүне болгаш кооперация садыын дамчыштыр дорт сайгартынар аъш-чем бараанңары, ниитизи-биле	92	8	60	40
оон иштинде:				
мал продуктулары	88	12	75	25
чер ажылының продуктулары	95	5	47	53
балык продуктулары	98	2	70	30

Аъш-чем курлавырларын тургузарының системазының бодунга база шыңгыы өскерилгелерни киирерин көрүп турар.

Олар амгы үеде күрүне чагыгларының база ниити-эвилел болгаш республика фондуларынче дужаалдалар, а ол ышкаш тус чер хандырылгазының талазы-биле даалгаларның үндезини-биле чыгдынып турар. Моон соңгаар кандыг болурул? Ийи аңгы орук-биле кылдынып болур: моон соңгаарда колхозтарга болгаш совхозтарга продукция дужаарының күрүне чагыын чедирер азы чок болза, продукцияны хостуг садып алырынче долузу-биле шилчиир.

Көдээ ажыл-агыйга айтыышкын чепсээ болур күрүне чагыы чер болгаш кооперация дугайында хоойлулар-биле дүүшпейн турар. Оон-биле чергелештир хостуг садып алыышкынче база дугуржулга өртектеринче шилчилге чүгле садып алыр өртектериниң эвес, а үүрмектеп садар өртектериниң талыгыр өзеринге чедирип болур, а ындыг чорук аъш-чем рыногунуң балансылашкак эвес байдалын улам чидиглендирер чадавас.

Ынчангаш ындыг арганы шилип алган. Ниити күрүнениң болгаш девискээрлер аразының аъш-чем продуктуларынга база чиг этке хереглелдериниң магадылалдыг хандыраары-биле ниити-эвилел фондузунче аъш-чем продуктуларын дужаарының күрүне чагыын ССРЭ-ниң чазаа эвилелдешкен республикаларга чедирерин шилчилге үе-чадада арттырарын көрүп турар. Республика фондуларын тургузарынга хамаарыштыр алыр болза, оларның хемчээлин эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери тодарадыр.

Ниити-эвилел хереглелинге күрүне чагыын республика болгаш тус чер хандырылгазынга магадылалдыг болур сорулга-биле эвилелдешкен республикалар натуралдыг үндүрүгнү киирер. Ону колхозтарга, совхозтарга болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бараан бүдүрүкчүлеринге продукцияның кол-кол хевирлериниң аайы-биле: тараага, малга болгаш куштка, сүтке, хөвеңге, кендир продукциязынга, чигир свёклазынга, тарымал тоорукка база дүкке доктаадып тургузарын көрүп турар. Үндүрүгнүң тодаргай хемчээлин эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери тодарадыр.

Даштыкы экономиктиг харылзааларны эде тургузары-биле, ылаңгыя аъш-чемниң киир садып алырының талазы-биле өскерилгелерниң болу бээрин чазак база сайгарып көрген. Амгы үеде чурт аъш-чем продуктуларын киир садып алырынга 12 млрд. ажыг валютага санаттынган рубльди чарыгдап турар. Үндүр садып турарывыс ооң онунун бир кезин безин четпес. Рынок экономиказынче шилчилге үезинде аъш-чем продуктуларын республика чергелиг хереглелге киир садып алырының байдалдарының дугайында айтырыгны принципиалдыг ёзу-биле шиитпирлээр херек.

Идегелдиг аъш-чем курлавырларын тургузары база чугула ужур-дузалыг апаар. Эвилел деңнели-биле ындыг курлавырларның тургустунганы дыка чедишпес, а республикаларда, ылаңгыя областарда болгаш крайларда олар херек кырында чок чыгы. Ынчангаш хереглел рыногун аъш-чем продуктулары-биле долдунарын хандырар дизе, аъш-чемниң эргежок чугула курлавырларын, шилчилгелиг артыкшылын, ооң иштинде республика деңнелинге база тургузары чугула.

Хереглел рыногун организастаары

Рынок хевириниң экономиказынче шилчииринин талазы-биле хемчеглерниң ажыктыы кедизинде барып хереглел рыногун бараанңар-биле долдурары-биле, ол ышкаш оларның шынар талазы-биле өскерлири-биле үнелеттинер. Бирги ээлчегде, ол бараан саарылгазының структуразынга хамааржыр: аңаа техника талазы-биле нарын бараанңарның база үр үеде ажыглаар чүүлдерниң, мебельдиң, арга-ыяш база тудуг материалдарының, өске-даа чугула хереглелдиң чүүлдериниң хемчээлин улгаттырар апаар. Аъш-чем продуктуларының дугайын чугаалаан мен.

Хереглел секторунуң ажыглалынче бүдүрүлгениң структуралыг эде тургустунуушкунуңуң талазы-биле хемчеглер база камгалал бүдүрүлгелериниң конверсиязы беримчезин көргүзүп эгелээн. Чазактың илеткелинде тодаргай саннарны киирген. Машина тудуушкунунуң комплекизинде чоннуң хереглел бараанңарын бүдүрери сөөлгү дөрт айда 18 хуу, камгаалда—22 хуу өскенин сагындырып каайн.

Ол политиканы келир беш чылда чогумчалыг уламчылаар. Ынчангаш оон түңнелинде 1992 чылда-ла 1989 чыл-биле деңнээрге, өңнүг телевизорлар бүдүрери 2,2 млн. кезек, видеомагнитофоннарны — 600 муң кезекти, дааранып машиналары — барык 1 млн. кезекти, мотоблоктарны — 380 муң кезекти азы 3,7 катап хөйнү бүдүрер.

Хостуг болгаш таарыштырылга өртектери-биле сайгартынар бараанңарның бот-үнезин улгаттырарынга рынок харылзаалары чедирери чугаажок. Ол эң кол чүүл болур, ооң ачызында эвилелдешкен база автономнуг республикалар, крайлар болгаш областар аайы-биле бараан массазының хереглелинге база тарадылгазынга үндезин чок ылгалдарны чавырылдырарын дүргедедир.

1991 чылда-ла ниити эвилел рыногунга чоннуң хереглелиниң аъш-чемге хамаарышпас бараанңарынга дараазында өскерилгелер туруп болурун баш удур көрген санаашкыннар көргүскен:

(Бараан саарылгазынга хамаарыштыр хуулар-биле)

	өртектер ёзугаар сайгартынары		
	күрүнениң быжыг өртектери-биле	таарыштырылга өртектери-биле	хостуг өртектер-биле
Чиик үлетпүрүнүң бараанңары	60	30	5—10
культура-амыдырал база ажыл-агый айманың бараанңары	40	35	25

Моон-биле холбаштыр садыгны чаартырының айтырынга доктаайксадым. Манаа чүнүң-даа мурнунда ажыл-херекчи коммерциялыг идепкейни тургузары, хереглелдиң конъюнктуразын өөренип көөрүн таарыштырары, бараанңар бүдүрериниң структуразынга база хемчээлинге садыгның салдарын күштелдирери чугула.

Шупту чүведен алгаш көөрге, манаа үүрмектеп база мөөңнеп садар садыгның өнчүнүң аңгы-аңгы хевирлеринге үндезилеттинген, экономика талазы-биле бот-тускайлан бүдүрүлгелери кол рольду ойнаар ужурлуг.

Шак ындыг оруктуң ачызында бараан рыноктарын чагырып алган база садыгның бүдүрүлгелериниң ажылының төнчү түңнелдеринге кандыг-даа сонуургал чок садыглар, трестер эргелелдер чергелиг чагырып дужаар структуралардан чайлаарынга чедирер.

Оон-биле кады чазак болза, рынокче шилчилгениң үезинде ниити-күрүне болгаш республикалар аразының-даа негелде-хереглелдерин хандырар ужурлуг чамдык бараанңарның хуваалда-сайгарылгазын күрүнениң талазындан башкарып, таарыштырарын хевээр арттырары чугула деп санап турар.

Ындыг башкарылгадан ойталаар чорук ниити-эвилел хереглелдерин хандырарын кошкаарынга, ылангыя амгы үеде өске республикалардан, крайлардан болгаш областардан аъш-чем болгаш аъш-чемге хамаарышпас бараанңарның хөй кезиин сөөртүп ап турар регионнарга продукцияның дыка хөй хевирлери-биле хандырарының үстүрүнге чедирип болур.

Аъш-чемге хамаарышпас бараанңарның чамдык хевирлеринге күрүне чагыы кылырын республикаларга, а ол ышкаш эвилел бүдүрүлгелеринге хевээр арттырары эргежок чугула деп, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели санап турар. Аңаа үндезилээш, продукцияның келиринге магадылаттынган эргелерни оларга хандырып турар хереглекчилерниң алыр үлүүн тодарадып тургузар апаар. Рынокту хевирлеттинип тургустунарының хире-чергези-биле ындыг янзылыг улуг онаашкынның чугула эвес апаары билдингир.

Амгы үеде хереглел рыногунуң канчаар-даа аажок улуг бергелерге таваржып, оон деп-дески эвес чоруунуң уламна ханылап турарын шуптувус билир болгай бис. Башкартынар рынок харылзааларынче шилчиишкиниң хире-чергезин ёзугаар рынокту камгалаарының быжыг туруштуг болгаш боттуг системазы эргежок чугула апаары тодаргай-дыр. Ынчангаш чазак чери бо талазы-биле тургустунуп кээр байдалды доктаамал контрольга тудар болгаш чогуур шиитпирлерни шалыпкын ёзу-биле алыр апаар.

Даштыкы экономиктиг харылзаалар

Эштер!

Делегейниң ажыл-агый харылзааларынга идепкейлиг киржип турар чурттарның экономиктиг хөгжүлдези өскелерден элээн бедик болурун делегей дуржулгазы көргүскен.

Ынчангаш бистиң ада-чурт рыногу делегей рыногундан аңгылаттынмас ужурлуг. Ынчалза-даа ону чедип алыр дизе, даштыкы экономиктиг харылзаалар база-ла боттуг чаартылгаларга таваржыр ужурлуг. Ындыг чаартылгаларның үндезини даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгаларның негелделерин төптен адырары, экономиктиг болгаш эрге-хоойлу быраларынга даяныры-биле кады оларда тургустунган монополия тургузугларны чок кылыры болур. Чаа байдалдарда ол талазы-биле кол хөделиишкин чери бүдүрүлгелер болу бээр. Оларның чарлып болбас эргези — ажыл-херекчи харылзааларның адырларын болгаш хевирлерин боттарының шилип алыры, республика болгаш эвилел бюджеттери-биле санаашканының соонда оларның счёттарынче киир санаан валюта орулгаларын ажыглаары болур.

Ол ышкаш валютаның дедир беримчезиниң амгы үедеги шыңгыы кызыгаарларын үреп улгаттырары эргежок чугула боор турар. Чуртка валюта рыногун тургузар чорук аңаа идиглиг болур.

Бистер даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгага бүдүрүлгелерниң, министерстволарның, эвилелдешкен республикаларның болгаш ССР Эвилелиниң киржир эрге-хүлээлгелерин тодаргайы-биле хуваары, алдынган валютаны ажыглаары чугула деп көрүп турар бис. Бүдүрүлгелерниң валюта фондулары хамыктың мурнунда бүдүрүлгени болбаазырадып чаартырынга ажыглаттынар ужурлуг. Ол акша-хөреңгиниң чамдык кезии болбаазырангай ниити адырның бүдүрүлгелерин хөгжүдериниң талазы-биле тодаргай программаларны боттандырып чорудары-биле министерстволарның адырлар фондуларынга кирип база болур.

Ынчаарга эвилелдешкен республикаларның валюта фондулары боттарының ээлчээнде регионнарның хөгжүлдезинге, оон-биле кады хереглел рыногун хандырарынга база ажыглаттынар ужурлуг. Ынчаарга эвилелдиң валюта фондузу валюта рыногун тургузары-биле катай-хаара ниити-күрүне сорулгаларын шиитпирлээринге ажыглаттынар апаар. Валютаның хереглелин ынчаар хуваарының үезинде чурттуң даштыкы өрелериниң болгаш оларны төлеп, дедир эгидериниң дугайында айтырыг чаа ёзу-биле тургустунар.

Бистер чаа байдалдарның үезинде даштыкы экономиктиг харылзааларны күрүнениң талазындан башкарып, таарыштырарын делегейде ниитизи-биле хүлээп көрдүнген эрге-хоойлу болгаш экономиктиг быраларга үндезилээш, шилчидер деп турар бис. Ол дээрге чаа каайлы, валюта, инвестиция хоойлужудулгазы, валюта, банкылар дугайында хоойлуларда, антимонополдуг, акционерлиг, патентилиг хоойлужудулгада чогуур негелделер-дир.

Ол ышкаш экспортта күрүне чагыын болгаш квота — үлүг доктаадырын, лицензиялаар чорукту чамдык үениң иштинде хевээр арттырары чугула боор турар. Ынчалза-даа оларның хамааржыр кавызы чоорту кызырлып, оларның орнунга экспорт баазаларын калбартып хөгжүдер, рубльдиң үнезиниң дедир эгиттинерин хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр.

Даштыкы экономиктиг комплекти ажыл-агыйны башкарып чорударының рынок чурумунче шилчидер талазы-биле кол белеткел ажылын 1991 чылдың эгезинге чедир доосkан турар ужурлуг. ЭДЧ кежигүнү чурттар-биле экономиктиг харылзааларга шыңгыы өскерлиишкиннер болур. Январьның 1-ден эгелээш, оларның-биле кады делегей өртектеринче болгаш хостуг саарылгалыг валютаны ёзугаар санажылгаже шилчиишкин эгелээр.

Чуртту делегейниң ажыл-агый харылзааларынга киириштирер чорук дыка хөй бергелерге айтырыгларны шиитпирлээриниң эргежок чугула боор турары-биле кады рубльдиң үнезиниң өскерлиишкининиң дугайында айтырыгны база тургузуп кээр. Ол талазы-биле баштайгы базымны бистер бо чылда кылыр ужурлуг бис. Мен рубльдиң үнезиниң, ону өске валюталарга боттуу-биле дүүштүр өскертириниң дугайын ынчаар чугаалап тур мен. Ол оон соонда иштики өртектериниң деңнелинге болгаш делегейниң валюта байдалынга чөптүү-биле дүүшкен турар ужурлуг.

Улус ажыл-агыйында тургустунган байдал, бүдүрүлге күчүзүн чаартырының эргежок чугулазы, структураны ханызы-биле эде тургузар чорук боттарының курлавырларын ханызы-биле эде тургузары-биле чергелештир чуртка даштыкы капиталды хаара тударының чаа-чаа хевирлерин ажыглаарын негеп турар. Оларның чуртче кирерин ийи талаларга таарымчалыг негелделерни ёзугаар идепкейжидери эргежок чугула.

КАЛБАРТКАН НЕМЕЛДЕ БҮДҮРҮЛГЕНИҢ ЧОРУДУЛГАЛАРЫН БАШКАРАРЫ, 1991 ЧЫЛДА КҮРҮНЕ ПЛАНЫН АЖЫЛДАП КЫЛЫРЫНЫҢ ОНЗАГАЙ ЧҮҮЛДЕРИ БОЛГАШ ОН ҮШКҮ БЕШ ЧЫЛДЫҢ ТОДАРАДЫЛГАЗЫНГА ХАМААРЫЛГА

Эштер!

Чуртта хевирлеп тургузуп эгелээн экономиктиг харылзаалар башкартынар рынок экономиказы деп атты алган.

Ону ынчаар тодаратканының ханы утказы чүдел база рынок экономиказын күрүнениң талазындан таарыштыр башкарары кандыг чери ээлээр ужурлугул?

Бирээде болза, күрүне бодунуң кичээңгейин бүдүрүлгениң немелде өзүлдезиниң чорудулгаларын баш удур тодаралырынче, эчис сорулгаларны болгаш мурнай шиитпирлээр чүүлдерни илередиринче, чурттакчы чоннуң социал камгалал политиказын ажылдап кылырынче угландырар.

Ийиде, күрүне бодунуң экономиктиг политиказын боттандырып чорудар сорулга-биле бүдүрүлгеге сан-хөө-экономиктиг салдар чедирилгезин башкарарының хүлээлгезин бодунга алыр.

Үште, күрүне экономикага дорт салдар чедирерин таарыштырар эргезин бодунга арттырар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизиниң он үшкү беш чыл планын 1990 чылдың сентябрьга чедир ажылдап кылырын ССРЭ-ниң чазаанга даасканы билдингир болгай. Ол планга оон ийи үе-чадазының онзагай чүүлдерин: рынок харылзааларының чүгле хевирлеттинип турары-биле холбаштыр планның эң тодаргай даалгаларының негеттинери 1991-1992 чылдарны; рыноктуң күштүг боор, ажылдап эгелээри-биле холбаштыр планның байдалының үндезини-биле өскерлир апаары 1993-1995 чылдарны барымдаалап көрген турар ужурлуг.

А беш чыл планын 1992 чылдың планы-биле кады ажылдап кылыры чугула деп санаттынып турар.

Чазактың санап турары-биле алырга, эргелеп башкарылганың организастыг структуразынга хамааржы бээр чамдык өскерилгелер дугайында каш сөс чугаалаксап тур мен.

Амгы үеде министерстволарның болгаш ведомстволарның күүседип турар элээн хөй хүлээлгелери чоорту адакы деңнелче — бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар, ассоциациялар, концерннер деңнелинче шилчий бээр. Оон өске элээн хөй хүлээлгелерни тускайжыттынган бот-орулга-чарылгалыг организациялар, фирмалар болгаш рынок, хүлээлгезин күүседип турар өске-даа структуралар боттарынга алыр. Тодаргай чаартылгаларны база чогуур байдалдар тургустуна бээрге ап чорудар апаар. Ийет, ындыг чорудулгалар ам безин боттанып эгелээн. Амгы үеде чуртта 24 концерн, адырлар аразының 17 күрүне каттыжыышкыны, 346 ассоциация, 40 консорциум ажылдап турар. Ниитизи-биле 600 хире ындыг черлер ажылдап турар. Ынчангаш сорулга болза, эргелеп башкарылганың кайы-бир органын дүжүрүп кааптарында эвес, а экономиктиг харылзааларны эде тургузарында болгаш улус ажыл-агыйынга боттандырар хүлээлгелерни таарыштыр хуваарында болур.

Бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын үндезини-биле эде өөредир улуг ажыл бистиң мурнувуста туруп турар. Иштики болгаш даштыкы рыноктарның чогумчалыг ажылдаарын база бүдүрүлге биле күш-ажылчы харылзааларны эки таарыштырып билир билиг-мергежил амгы үеде эргелеп башкарылга кадрларынга кончуг негеттинип турар.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажылдап кылганы башкартынар рынок экономиказынче шилчииринин концепциязының кол-кол чүүлдери ындыг-дыр, эштер.

Бистиң ниитилеливисти үндезини-биле чаартырының оруу-биле шиитпирлиг бурунгаарлаар дээн изиг чүткүл, салдынган айтырыгларны чугаалажып көөрүнге боттуг болгаш харысаалгалыг көрүүшкүн — эле тургустунуушкунуң алыс утказынга, оон идеалдарынга болгаш сорулгаларынга дүгжүп турар эки шилиттинген болгаш ханы утказы шиитпирлерни хүлээп алырынга чедирер дээрзинге идегеп тур мен.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

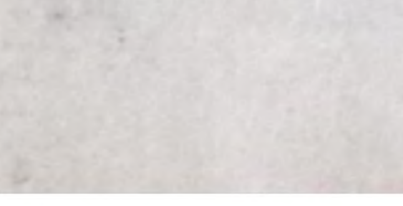

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 422.

ТС — 00200